

Copyright is owned by the Author of the thesis. Permission is given for a copy to be downloaded by an individual for the purpose of research and private study only. The thesis may not be reproduced elsewhere without the permission of the Author.

TE WAIATA TANGI A RANGIUIA

He kaupapa tuhi hei turaki i nga tikanga o te tohu matauranga
Pukenga Toitikanga o Nga Kaupapa Maori
Te Whare Wananga o Manawatu
Papa-i-oea

Wayne Ngata
1993

MASSEY UNIVERSITY

1061157875

1

E noho ana au i toku taumata korero

Titirangi²

Ka anga whakawaho atu ki Tokamapuhia³

Te moimoitanga i te rawhiti

Hoe atu toku waka ki Taramea

Taungahapuku, ko Manakotewahine

Ko Ngapopohia⁴

Ka tata mai ki Tatara, ki Motueka⁵

Titiro whakarunga ki Te Karaka⁶

U tonu mai ki te paripari

Ko Tirohanga⁷ hoki ki runga o Taumatakahawai⁸

¹ Naku tonu tenei patere i tito, engari na taku papa, na Milton Brown o Te Aitanga a Hauiti, Uawa nga korero mo nga wahi e whakahuahuatia ana.

² Ko Titirangi te maunga nui e tu ana i runga ake o Uawa.

³ He toka hi ika tenei, he taunga ika hoki kei waho tata atu i te tukerae whenua i Marau kei waho whakateraki atu o Uawa. He puna wai maori kei reira e pupu ake ana. Ki o matau tipuna timata tetahi kuri ki te kari i tuawhenua, i Mangatokeraru, ko tana hara kaore i ata whakarongo ki nga whakahau a tona rangatira, ka puta atu ki waho o te moana, ka whitia e te ra, ka maupohatutia.

⁴ He taunga ika katoa enei o Te Aitanga a Hauiti. Ka kitea katoatia atu i te tihi o Titirangi.

⁵ He toka, he moutere hoki enei i waho tata atu o te kurae whenua ki te taha raki o te whanga i Uawa. He wahi kai ano hoki.

⁶ Ko te wahi tenei i tu ai te pa o o matau tipuna, o Taua, o Mahaki, o Hauiti ma.

⁷ He wahi tenei kei runga i te taukahiwi whakateraki atu o Uawa, kei reira kite atu a-uta, a-tai.

⁸ He wahi ano tenei e tata atu ana ki Tirohanga, ka kitea atu te kahui kahawai.

Taka rawa mai ki Tawha⁹ ki te wai i whakawherowherohia
 E te tokotoru a Iranui¹⁰
 Ko Te Kahawhitia¹¹ ko te kaharoa e
 Nau mai, e tae ki Tatarahake¹²
 Te whakamakukutanga o te raukawakawa
 Hangai atu ki te ngutuawa
 Kei Kaitawa¹³ hoki i raro moe noa ana
 Ko Hinekura, ko Hinekiuta¹⁴
 Whai rawa atu ki te ara ki Ruakapanga¹⁵
 Ki a Te Whaingā e tiorooro mai na¹⁶
 E anga atu ana ki Ruapekapeka¹⁷
 Ki Wairoro ra te nohoanga tipuna
 Hoe noa atu te waka ki Poututara¹⁸

⁹ Ka heke iho i Tirohanga ki raro iho ki te akau, ka tae ki Tawha.

¹⁰ Ka moe a Hingangaroa i a Iranui, ka whanau mai a raua tama tokotoru, ko Taua, Ko Mahaki-ewe-karoro, ko Hauiti.

¹¹ Koinei tetahi o nga pakanga i patu ai a Hauiti i ona tuakana. Ka mau nga tangata i roto i te kupenga, ara, ko te kaharoa; ka whitia, ka mate nga tangata me nga ika ki roto i te kupenga.

¹² He papakohatu tenei i raro i nga pari o te taukahiwi kua oti nei te whakamarama. Kua mau te ingoa ki te urupa Maori i reira.

¹³ He wahi repo kei te ngutuawa o Uawa.

¹⁴ He papakohatu tipua, tipuna enei. He kaitiaki hoki no te awa, no nga whanau o Te Aitanga a Hauiti.

¹⁵ Ko te whare nui o te marae o Hauiti.

¹⁶ Ko Eparaima Te Whaingā tenei. Ko ia tetahi o nga pukorero o Te Aitanga a Hauiti i te wa i a Apirana Ngata, i riro hoki mana e whakamarama atu i nga moteatea o Te Aitanga a Hauiti ki a ia. I tu tona whare ki te taha o te marae o Hauiti.

¹⁷ Ko Ruapekapeka te ingoa o te whare o Rangiuia i tu ki te taha raki o te awa o Uawa, ki te wahi e kiia nei, ko Wairoro, ki te taha o te kura tuarua o Uawa.

¹⁸ Ko te urupa tenei ki te taha o te marae o Te Rawheoro hou.

Te Ana o Hauiti¹⁹ i pokaitia na
 Ko Uawekiuta, ko Manawapau e²⁰
 E moe korua, koi raru tangata
 Taha atu nei ko Waimaunu ko te ara
 Ki runga ki te puke ure tarewa²¹
 Tau atu ana ki Taharangi²²
 Ko Mangaheia te awaawa²³
 Maru ana ko te tini, ko te mano
 Ko Takuahiroa²⁴ tera i waipukengia atu
 Ka anga whakarunga ki te tihi i Mangakuku²⁵
 Ko Hingangaroa, ko Te Rawheoro
 Hoki mai ki ahau mokemoke noa nei
 Ka riro wananga, ka riro whakairo
 Ehara taku iti e taea te whakahoki
 Waiho ma te ngakau e moteatea e
 E tioriori e hika e.

Koutou o te wananga kua riro, kua oti te hupeke atu ki tua o te pae, hoatu.²⁶ Hoatu
 koutou me te wananga. Ko nga waihotanga iho ka taia ki konei i mau

¹⁹ Kei raro iho i Poututara tetahi ana i tamumia ai a Hauiti tipuna.

²⁰ He papakohatu tipuna, tipua ano enei e tata atu ana ki te ngutuawa o Waimaunu.

²¹ Kei runga atu o Waimaunu tetahi puke, he urupa kei tona tihi, kei reira a Rangiuia e takoto ana, kei reira hoki ona uri, he tane katoa.

²² He whenua raorao i raro i te puke urupa ra, kei te taha raki.

²³ Ka wehe atu tenei awa i te awa matua o Uawa. Ka ahua whakautu ki tuawhenua. Ko te wahi tenei i nohia ai a tini a mano tangata.

²⁴ Kei Mangaheia, kei Kuratau tenei wahi. I konei te whare wananga o Te Rawheoro tuarua.

²⁵ Kei nga maunga i runga ake o Mangaheia tenei wahi. I tu ai a Te Rawheoro o Hingangaroa ki konei.

²⁶ Haere

mokamoka²⁷ noa, i whakarerea iho hei whakahihiri i te ngakau tangata ki nga korero, wananga hoki a te Maori. Kua oti ke i runga atu ra te whakamarama mai ki ta te Maori whakamaramatanga i te kaupapa o taku korero. E whai atu ana ko te whakaroanga atu o te take nei.

²⁷ pitopito

He Tahuhu Korero

He whaingā kaupapa tenei mahi, he hokihokinga ki ngā puwananga, ki ngā ruamatauranga o te po. Ko te take, ko te whai, ko te hopu, ko te mau i tenei mea te matauranga, hei titi ake i runga i te mahuna Māori. Hei aha hoki?; hei korero, hei wananga, hei whakamana hoki i te hinengaro Māori, i te korero a te Māori i te ao nei. Heoi tenei au te hokai nei i taku tapuāe ki ngā huarahi, ki ngā huanui i whaia ai e Pu mā, e Rua mā, e Matau mā, e Tohunga mā. Me kore ake ka taea te timotimo atu ki ngā mokamoka korero kua mahue muri mai; kati auatu, kaore e taea te aha; me whai-a-mua.

Ko te kaupapa o tenei korero, he ata wananga i te waiata tangi a Rangiuia o Te Aitanga a Hauiti, o te whare wananga o Te Rawheoro, Uawa, Tairāwhiti. Ko te take hei whakautu i te patai nei; i whakanuia peheatia a Te Rawheoro e te waiata tangi a Rangiuia, kia noho ai hei whare wananga whaimana i te rohe o Te Tairāwhiti?

Ko taku e mea nei, i whaimana a Te Rawheoro mai rano i te po, tatu iho ki te wa i a Rangiuia mā, ki enei ra hoki. No te mutunga o te wananga ka noho ko tona tangi hei taonga, hei tauira korero mo ngā kaupapa o Te Rawheoro, na reira i whaimana hoki i te wa e ngarongaro haere ana, e pokia ana ngā korero a te whare wananga.

He kaupapa korero tenei e tino kaingakautia ana e matau o Te Tairāwhiti, otira o Te Aitanga a Hauiti o Uawa. I waiatatia tenei waiata i te wa e ora ana ngā pukorero o Te Tairāwhiti. Engari ka ngaro ratau, ka pera hoki te waiata nei. No natata nei hoki ruarua mai ngā kupu, ngā korero, ngā rangi o te waiata, a, ka mau ano i a matau hei kaupapa korero mā matau ake. Kati ko tenei, he whakatikanga, he whakamaramatanga hoki, a, he whakamatautau rawa i tenei waiata, tenei momo wananga o te Māori.

- E tika ana kia whakamatauria tenei korero e te whatu tangata, e te hinengaro matau.
- E tika ano hoki kia rangona te ha o te waiata e te taringa e te ngakau. Hei reira

mana ai te korero, te wananga, te hu me te ihi o te kaupapa.

He Kupu Whakataki.

Ko te take o tenei wahi korero ko te whakamarama i enei e whai ake nei;

1. He tatari i nga tuhinga mo tenei kaupapa
2. He whakahuahua i nga take i whai ai ahau i tenei kaupapa.
3. Ko nga tumahi e taea e au te rauemi, te rangahau i nga korero.

1.

Kotahi tonu te tuhinga e hangai tika ana ki te kaupapa e whaia ana e au, ara, ko te waiata tangi a Rangiuiā; a, ara atu ano te nui e korero ana mo te kaupapa whanui, mo te whare wananga. Ko taua tuhinga, ko te korero a Apirana Ngata i roto i Te Wananga²⁸, Te Tangi a Rangiuiā mo Tuterangiwhaitiri. I konei ka whakakaupapatia nga whiti e whitu o te waiata tangi nei. Ka whakamaramatia hoki nga take korero nei; te take i titoa ai, te whare wananga o Te Rawheoro, te tangata nei a Rangiuiā, me etahi korero mo nga whiti o te waiata.

Me pehea e taea e au te whakamatau i nga tuhinga a tenei o oku tipuna. Mohio tonu e kore e taea te taumata tuhinga pera i a ia. Heoi ano me timata ki ana kupu ake no roto i Te Wananga nei;²⁹

"Ko tetahi tenei o nga waiata nunui o te Tairawhiti. Tera e roa nga whakamarama, engari ka waiho te nuinga o era mo tetahi atu wa; a, tera pea kei etahi atu tohunga etahi whakamarama. "

Ko tona hiahia i taua wa tonu ko te whakatakoto tika i nga kupu, i nga whiti hoki. Ka waiho mo tetahi wa atu te whakaroanga o te korero. E tika ana kaore i taia katoatia nga korero hei whakamarama i nga kupu o ia whiti, engari i timata a ia i roto i etahi atu o ana tuhinga nga whakamaramatanga, heoi kaore ano kia taia peratia

²⁸ Ngata 1930, pp21-35

²⁹ ibid,p21

i Te Wananga. Na te nui o ana mahi, na te pakeke, kaore i tutuki i a ia, engari kua mau nei aua korero, ahakoa, torutoru noa iho, hei whakatutuki i nga whakamaramatanga mo te waiata nei.

I te mea i tuhia ana korero i te tau 1930, i taea e ia te korero ki nga pukorero pera i a Timoti Maitai³⁰ ma o Te Aitanga a Hauiti. I taea hoki e ia te tiki atu i nga wahi korero kua oti ke te tuhi, te whakamatau. I a ia hoki te hinengaro koi o te Maori; e, waimarie hoki ! Engari nana tonu i ki mai kei etahi atu tohunga pea etahi korero mo te tangi nei kaore ano kia kitea e ia. Ae ranei mai i taua wa ki tenei, e 63 nga tau. E hia nei nga korero wananga kua ngaro atu i roto i taua wa?

Ko te mea nui kua taia i Te Wananga nga kupu o te waiata. Kua noho hei parekereke ma te korero. I rarau atu a Apirana i nga korero a Te Matorohanga³¹ ma, a Wi Tamawhaikai³² ma, a etahi atu tohunga whare wananga hei timatanga i nga whakamaramatanga mo te waiata nei. Kati, koinei taku timatanga. Ko aku mihi nui ki a Wiremu Parker³³ nana te pukapuka a Te Wananga ki a au i te wa e ora ana a ia. Nana hoki i wananga i nga kupu, i nga korero mo te waiata nei hei kakano ma toku hinengaro.

Mo Rangiuiia, mo Uawa, mo Te Aitanga a Hauiti; he torutoru noa iho nga tuhinga kua oti ke te ta ki ro pukapuka. Ko aku e whai ake nei ko nga pukapuka a etahi o nga pukorero o Te Tairawhiti; ara, a Mohi Ruatapu, a Pita Kapiti, a Wi Tamawhaikai, a Te Kooro Kiriahuru, a Paratene Ngata, a Pine Taiapa, a Tiopira Potango, a Rongowhakaata Halbert, a Henare Ruru, a Hetekia Te Kani Te Ua. Na

³⁰ Ko Timoti Maitai tetahi o nga pukorero o Te Aitanga a Hauiti, Uawa i te wa i a Apirana ma. Nana nga korero nui ki a Apirana mo te waiata a Rangiuiia.

³¹ Ko Moihiri Te Matorohanga, tohunga o Wairarapa.

³² He tipuna tenei no Ngati Ira, no Tokomaru, no Hikuwai. I a Apirana Ngata te pukapuka a te kaumatua nei, i reira etahi o nga korero hei whakamarama i te tangi a Rangiuiia.

³³ I a ia e ora ana, i te Whare Wananga o Wikitoria a Wiremu Parker e whakaako ana i te reo Maori me ona tikanga. He tohunga no te reo Maori, Pakeha hoki.

enei tangata te nuinga o nga korero e pa ana ki nga kupu o te tangi a Rangiuia. Kua mate katoa ratau, engari ko a ratau korero i mau i te pene, i te hinengaro hoki o te tangata.

Mo te kaupapa nei mo te waiata, mo te moteatea; na Apirana Ngata, na Pei Te Hurinui, na Tamati Reedy ano nga korero a Nga Moteatea. Tapiri atu hoki ko nga korero a Mervyn McLean raua ko Margaret Orbell hei whakamarama i nga rangi, i te whakatakotoranga kupu, engari kaore e taea enei tokorua te whai i te ha, i te mauri o te moteatea pera i a Apirana, i nga pakeke hoki i a ratau te mita o te waiata Maori. Ka whai haere hoki i ta Charles Royal kaupapa korero, na te mea i rite tonu ki taku, i hua ano tenei mea te ha o te reo waiata.

Kei te putaputa mai nga korero mo nga iwi Maori. I konei ka hua atu te whakaaro o te kaituhi Maori kia takoto nga kaupapa Maori, kaupapa iwi hoki, ki ta te Maori whakaaro ai; ahakoa i raro hoki i nga whakahau a te ao nei. I konei ka tikina atu hoki e ahau nga korero mo te whare wananga hei wetewete i taku kaupapa kia ruia a taitea, kia tu ko taikaka. Ko nga korero mo te whare wananga Maori kua perehitia, no mua noa atu enei, na Te Peehi ma, na Te Mete ma. Akuni ata tatari ai enei tuhinga kia noho ai hei korero tika ranei mo tenei kaupapa, kaore ranei. Ko nga kaituhi pera i a David Simmons³⁴, i a Michael Reilly³⁵ ma etahi o nga tangata i whiu i te kupu hei wero i nga kaituhi Pakeha, Maori hoki o mua mo nga korero matauranga, wananga hoki. He pai, he tika, kia korerotia te kaupapa ki runga i te marae o Te Kaiwetewete, kia puhipuhia e te hau a Te Kaiwhakahe, a Te Kaiwhakatika.

Ko etahi korero he mea tuku iho. I maumokamokatia e matau o Te Aitanga a Hauiti hei korero. Na etahi o nga uri o Rangiuia enei, ara, na Makere Nikora ma. Na nga pakeke o Whangara, o Uawa, o Tokomaru etahi korero. E ngarohaere ana te

³⁴ Simmons 1976

³⁵ Reilly 1990 NZJH, v.24;1.

matauranga Maori, kua ruarua nei nga pukorero, nga reoreka. He korero-a-waha enei mai i te po.

Kaore i nui nga pukapuka ta mo te kaupapa nei, mo te tangi a Rangiuia; engari nga korero a nga tipuna, ae; hei reira whakatutuki ai te wahi ki te waiata. Mo te matauranga, mo te wananga, kua nui ake, hei konei ka tikina atu, ka kainga, ka whaihua etahi hei ora, ka waiho etahi hei hamuti.

2.

Ko te tino take i whai ai ahau i te kaupapa nei, ko te moteatea. Me waiho ma nga kupu a taku tipuna mo tetahi o nga oriori o Te Tairawhiti e whakamarama atu³⁶;

He iwi roreka hoki Te Whanau a Tuwhakairiora puta noa i ona rohe katoa, i Te Kawakawa, i Wharekahika, i Horoera, i roto o Awatere, ki te waiata. Ka rua tekau nga tau tae mai ki naiane(1948) i rongo ai au i a ratau e waiata ana i te waiata nei i roto o Hinerupe whare; e ora ana ano te tangata, te hunga mohio ki nga kupu, ki te rangi, ki nga tikanga o te waiata; ko nga ringa ki te kapukapu i te oriori; ki te tuhi ki nga wahi kei reira nga wahi e whakahuahuatia ana; o nga kanohi, ko nga whatu, ko nga pane ki te whakatau i nga tikanga o nga kupu. Ko te roreka ia o nga reo kei roto tonu i aku taringa e oro ana. Ko tona rima tekau pea ki te waiata; tokorima ano ranei e ora nei, kaore ranei. Kia tae ki era kupu;

" Takitakina ra
E Hora, te hu o te puoro, kia whai ra koe
Te tira te roreka, kia mau ko te ha
Ki runga o Totara.."

Ka moe nga kanohi, ka hi nga pewa, ka tau nga pane, ka whakatau te reo katoa i te roreka e whakahaua ra e te waiata.

Ko te kura tenei kua riro i a ratau ki te po; ko te whakaakoranga tenei kei te hapa i tenei whakatipuranga tangata, i mea ai pea ratau ki te whakaiti i a ratau na taonga tuku iho, ka rere ki a te Pakeha, ki a te mangumangu, ki a era atu iwi. Ko nga wheua kau enei ka tanumia nei ki konei; kei konei katoa nga mea, ko te ha anake o te ora kaore; kua riro i a ratau.

³⁶ Nga Moteatea III,p30

He whakamaramatanga hoki tenei i oku whakaaro, i te mea i kite ahau i te huringa a te Maori ki nga mahi a iwi ke, mahue iho ko a te Maori kaupapa. Ko te moteatea ki ahau, koina tonu; ko te moteatea o te ngakau, o te puku, kia puta ai te whakaaro o te tangata, ahakoa he aha te take; he riri, he tangi, he taunu, he aroha. Ka noho ma te rangi o te waiata e whakamohio atu he aha te take. Ka tu, ka korikori, ka rewaha nga tukemata, ka hi te reo, ka tau te wairua o tenei mea te moteatea. Na te rangi, na te korero ka puta mai ko te ihi, ko te wana, ko te ha o te manawa.

He iwi korero te iwi Maori. Mai rano i te po, ka tataki haere i nga korero, i nga whakapapa, i nga karakia hoki hei mau, kia ita nga korero a te Maori. Ko te rangi karakia tenei e korerotia ana. Na nga rangi pera i te rangi karakia, ka mau wawe te korero, te whakapapa ranei ki roto i te hinengaro. Ko te rangi, he takitaki, he takutaku ranei. Ka whakatapua te mahi kia tika ai te mau. Hua atu ko tenei tu rangi hei whakawhitiwhiti whakaaro, korero hoki; ka whai haere he rangi ano ki ta te kaupapa korero ai. Kaore i ko atu i tenei.

I tangi hoki te ngakau ki te hunga waiata kua kore. I konei ahau e whai ana i te waiata, moteatea hoki o te Tairawhiti. Ka tae ki te tangi a Rangiuia, ka tino mau hei waiata, otira hei papakorero ma matau o Te Tairawhiti. Kei te oreore nga manu tioriori, nga roreka o Ngati Porou, o Te Aitanga a Hauiti. Kei te akoako ano i nga titonga a kui ma, a koro ma; kia kore e noho a Nga Moteatea hei kai ma te puehu, hei mea tirohanga noa iho ma te whatu.

I ahau e tamariki ana i rongo au i nga korero mo tetahi o oku tipuna, mo Peta Komaru Tumaaurirere. Puta mai nga korero a oku matua mo te whaikorero, mo te moteatea, ka whakahuahua mai tona ingoa, ka pukukata, ka pukutangi ratau. Ko te take, mohio tonu ratau, kaore tera momo tangata i a ratau. Ko taku pouri ke, he tamaiti pakupaku noa iho ahau ina mate a ia. Ko nga tangata i noho ki tona taha, kua whaimuri atu i a ia, kua warewaretia ranei i ana korero, i ana waiata. Ma konei au timata ai tenei mahi a te moteatea. Me te mohio ano hoki, i te ngaro haere te moteatea i te rohe o Ngati Porou.

Kua tekau ma ono nga tau e whai penei ana ahau i te moteatea. He mihi nui hoki aku ki nga tangata na ratau ahau i awhi, i whakaako ki te moteatea, ara, ki a Rikirangi Gage, ki a Waka Wharehinga, ki a Rangi Dewes, ki a Ruka Broughton, ki a Timoti Karetu, ki a Matekai Matahiki, ki taku tipuna hoki ki a Ruth Walker. Kua oti te para i te huarahi maku i roto i tenei mahi. I enei ra kei te whakaako ahau i nga moteatea o Te Tairawhiti ki te hunga e hiahia ana. I timata te whai a nga tauira Maori i te kuratini o Te Tairawhiti, Turanga. Kua whai wahi motuhake te mahi akoako moteatea. Kua whakakorengia e ahau te mahi kapa haka, te waiata a ringa hoki. Na konei ka hangai tika nga whakaaro ki te whai moteatea, waiata koroua ranei. He take nui hoki tenei ki a au. Kua pehia nei te moteatea e te waiata a ringa. He wa ano mo te waiata a ringa, he wa ano mo te haka. Kua tau te taringa Maori ki te whakarongo ki enei tumahi, kua warewaretia te rangi moteatea. Kati ko taku, he rahui i nga waiata-a-ringa i roto i aku mahi. He patere, he oriori, he waiata tangi, he waiata aroha ke te mahi, kaore i ko atu. Ki te ora te moteatea, koinei te huarahi hei whai ma matau.

Ka putaputa enei tauira ki nga hui o te rohe, ka waiata i enei waiata ki nga wahi e tika ana. Ko te mea nui ka tahuri mai nga matua ki te whakarongo ki a ratau, ki te tautoko, ki te tohutohu. Kua toru tau e mahi penei ana, ko te hua, kei te urutomo mai nga tangata ki te akoako moteatea. Kei te tono hoki mai kia haere atu matau ki te whakaako moteatea i nga takiwa o te rohe. He timatanga tenei, kua whakatokia te kakano, a tona wa puawai ai.

Ko te take i whai ai ahau i ta Rangiuiua, ko nga korero o roto e pa ana ki te rohe o Uawa tae atu ki Turanga, ki Te Mahia hoki. Ka noho ko tenei hei wahi wananga i enei korero, kia puta hei take whainga ma matau o tenei rohe, o enei iwi o Te Tairawhiti.

3.

Kua tekau tau inaiane e whai noa ana ahau i tenei kaupapa. I timata i raro i a Hirini Moko o te Whare Wananga o Wikitoria, engari kaore i tutuki. Ka taka ki te rauemiemi, ki te rangahau i nga korero e pa ana ki te waiata nei, otira ki nga korero

Maori a te Tairawhiti hoki. I whai ano i nga reo i hopukina e te ripene, ka mau, ka akoako matau o Te Aitanga a Hauiti i tenei waiata me te whai ano i nga korero hei whakamarama. Kaore au i tutaki ki tetahi tangata i te Tairawhiti i mohio i te katoa o tenei waiata. I mau ariari noa i etahi o oku pakeke o Uawa. Heoi ko te nuinga o nga korero mo te waiata kua oti i ahau te whakamarama atu no whea, ara, no te pene noa a te Maori kaore ano kia taia. Kua oti noa i ahau te kohikohi i nga korero mo te waiata nei; ara atu ano he korero ano a etahi atu hei tapiri mai. Kua noho inaianei, i tenei tau ki te whakatikatika i te kaupapa hei whakatutuki i taku mahi. Ehara ma te tohu, engari maku hoki, ma Te Aitanga a Hauiti, ma Ngati Porou.

Hei mihi whakaotinga maku ki te hunga na ratau te kaupapa waiata nei i timata, i tautoko i manaaki hoki. Ko te hunga mate, haere koutou i te ara kauika i whakaorioritia e te reo popo. Kua whakahuahuatia nei koutou ki runga ake, hei muri e whai ake nei a koutou korero, a tatau wananga.

He nui hoki aku mihi ki te hunga ora, ki te hunga tautoko, ki te hunga whakamatau, ki nga roreka o te ao Maori, ki a Te Aitanga a Hauiti, Ngati Porou, Rongowhakaata, tena koutou. Ki nga uri o nga iwi o te Tairawhiti e hari ana i te waiata nei, e kore e mutu aku mihi. Ki a Monty Soutar te tangata nana ahau i whakamatautau, i whakaporearea i roto i tenei kaupapa, me kore noa e tutuki ai, e kite ai he hua o tenei mahi, e mihi ana.

Ka mutu ko aku mihi ki nga tauira Reo Maori, ki nga kaiako Maori hoki o te kuratini o Te Tairawhiti, na ratau te waiata nei i whakaora ki te reo, tena koutou. Ki a Derek Lardelli, ki a Victor Walker, ki a Georgina Kerekere na ratau te rangi o te waiata nei me ana korero i ata whakaako, tena rawa atu koutou. Ki te hunga panui, whakatikatika hoki i te tuhinga nei, ara, ki a Marei Norris, a Georgina Kerekere ano, ka nui hoki aku mihi.

Ko Te Rarangi Korero

He Patere	i
He Tahuhu Korero	v
He Kupu Whakataki - He Mihi	vii
Ko Nga Upoko Korero - He Whakamaramatanga	xv
He Mahere Whenua o Uawa	xvii
Upoko Tuatahi - Kokomo te tauira ki roto ³⁷	1
Upoko Tuarua - Uia mai koia whakahuatia ake, ko wai te whare nei ³⁸	14
Upoko Tuatoru - Ko Rangiuiua te kaiwhakatakoto i te tatai ³⁹	30
Upoko Tuawha - Haere ra e hika i te raumati e ⁴⁰	34
3. Upoko Tuarima - Motuhia te pito i a koe ⁴¹	81
4. Nga Puna Wananga.	87

³⁷ No tetahi o nga oriori o Ngati Kahungunu, Nga Moteatea III,138.

³⁸ No te haka a Mikaera Pewhairangi mo te kawanga whare.

³⁹ Ngata 1930 p27

⁴⁰ Te Tangi a Rangiuiua,whiti 6,rarangi 171

⁴¹ ibid,whiti 2,rarangi 79

Ko Nga Upoko Korero

Kua whakairihia te tahuu korero. Ko nga heke enei e whakamaramatia ana.

1. Kokomo te tauira ki roto

Ka ata korerotia te whare wananga i ahu mai i Hawaiki, u noa mai ki Aotearoa nei. Ko tona takenga, ko tona puawaitanga, ko tona kawa, ko tona tikanga. Kia marama rawa atu he aha hoki te whare wananga e korerotia nei e au. He tika hoki kia ata wetewetekia nga whakapumautanga o te wananga mai i Hawaiki ki te whenua hou; ara, ko te wetonga o nga ahi tapu o o mua tangata, ko te whakanohonga a te hunga hou me ona tikanga wananga ki te whenua nei.

2. Uia mai koia whakahuatia ake ko wai te whare nei.

Ka taha nga tau ka taupatupatu nga wananga o ia rohe, o ia kawa; ngaro atu etahi, pumau tonu etahi. He rangahau, he whakawhaiti korero te mahi e pa atu ana ki etahi o nga whare wananga o te Tairawhiti; o ratau kawa, o ratau tikanga, a ratau mahi, a ratau korero; otira o ratau tangata tonu. Ka whai atu hoki i nga korero mo Te Rawheoro, tetahi o nga whare wananga whaimana o te Tairawhiti. He mana tona, he mahi, he korero hoki ana.

3. Ko Rangiuiua te kaiwhakatakoto i te tatai.

Ko Rangiuiua he tohunga, he tangata. He korero tenei wahanga mo te tangata, i whaimana ai ia i roto i te wananga, i noho ai ia hei tohunga i roto i ana tumahi katoa. He whakapapa tona ka hoki atu, he uri ona ka heke iho. Nana te ngako o te korero nei, ehara naku, ehara na tetahi atu.

4. Haere ra e hika i te raumati e.

Ko te waiata tangi a Rangiuiua tetahi o nga waiata tohunga o Te Tairawhiti, o te motu hoki. Ka taia ki konei, ka whakamaramatia, ka korerotia, ka wetewetekia. Ko te tikanga ke kia puta mai te ha o te kaitito; te haku o te tangata, te korero hoki a Te Rawheoro. Ka whai haere i ia whiti, i ia kaupapa, i ia tipuna kia matatau ai te tangata ki te waiata nei. Ko te take kia mohio rawa he tino korero tenei waiata, he mana tonu kei muri, he whainga tona kei mua.

5. Motuhia te pito i a koe.

Ko te wahi mutunga he whakatapu i nga korero o runga ake hei whakaaturanga i te tahuhi o taku korero e ki ana; i pehea te whakanui a te tangi a Rangiuiua i te whare wananga o Te Rawheoro hei whare wananga whaimana i roto i te Tairawhiti.

He Mahere Whenua o Uawa.

Upoko Tuatahi

" Kokomo te tauira ki roto.. "

Ko nga take o tenei upoko korero:

- i. He tatari ano i nga korero mo te wananga
- ii. Ko te putake mai o te whare wananga
- iii. Ko tona kawa
- iv. Ko tana haerenga mai ki Aotearoa nei.

Ko te tahuu o te korero ko te kupu, wananga. Ko nga heke; ko te timatanga ki ta te Maori korero ai; ko te puawaitanga i nga moutere o Te Moana nui a Kiwa; ko te unga mai ki tenei whenua.

I mua hoki i enei take korero me whai wahi ki konei ki te whakamatautau i nga pukapuka, i nga korero ta, e pa tonu ana ki tenei kaupapa, te wananga. Ko nga pukapuka i tikina atu e au, ka whakahuatia atu i konei, ka korerotia hoki.

Jones, Pei Te H & Ngata A.T., 1948 - 80, Nga Moteatea Vol I,II,III
Ngata,A.T. 1990, Nga Moteatea IV

Kei nga waiata tahito a tatau korero e takoto ana. Mo nga kupu a etahi waiata e korero wananga ana, e kore e taha atu i Nga Moteatea. Kaore au i te ki koinei anake nga moteatea a te Maori, karetahi. Ara atu ano te nuinga kua oti i a etahi atu te ketuketu, te rauemiemi pera i a Mervyn McLean i te Whare Wananga o Tamaki-

makau-rau. Ki ta Bruce Biggs korero⁴²;

"It should not be thought that the song collection of which this is the third volume exhausts the store of Maori poetry. Dr Mervyn McLean, at the University of Auckland has compiled an index of published Maori song texts listing more than 5000 items, the great majority of which have neither been competently edited nor translated. This index does not include song texts from the extensive manuscript collections held in our libraries, some of which have been indexed by D.R. Simmons of the Auckland Museum. Neither McLean nor Simmons have included modern song texts and extensive collections of these have been compiled by Dr Douglas Sinclair and others. Any everywhere in Maoridom, song texts, old and not so old are preserved in countless family whakapapa books and, more importantly, on the lips and in the memories of the people."

Kei etahi o enei waiata te whakarapopototanga o nga korero, o nga whakaaro hoki o te Maori mo ana tumahi katoa. Ka noho tonu ko enei kupu hei timatanga, hei kupu tautoko hoki i te take o tenei wahi korero. E korero ana ahau mo nga kupu a nga waiata, kaore mo nga kaituhi. Mehemea he kaituhi ke atu te kaituhi, hei aha hoki; ko te mea ke, ko nga kupu, mau ina titoa ai, a mohoa noa nei. Kaore i ko atu i tenei tuahuatanga a te Maori mo te pupuri i te korero. Ka titoa te waiata, karakia ranei, ka mau, ka tuku, ka waiatatia, ka ora ano.

Percy - Smith, S. 1915, The Lore of The Whare Wananga

Buck, Te R. 1949, The Coming of The Maori

Reed, A.W., 1977, Treasury of Maori Exploration

Mo nga mokamoka korero nei he mea tuhituhi, he mea tiki no nga kaituhi, kaikorero o mua. I korerotia e te Maori, ara, pera i a Te Matorohanga ma, i tuhia hoki e nga kaituhi Maori, Pakeha hoki, otira i whakakaupapatia e Te Mete, e Te Peehi, e Hone Waiti, e wai ake hei kaupapa korero ma ratau. I taia ki te pukapuka, i whaitake a Te Kauwaerunga me Te Kauwae raro. Ko wai ka hua, ko wai ka tohu he tika, he he ranei enei korero. No tera rautau i korero mai, i tuhia mai; a tae noa ki tenei ra ka

⁴²Nga Moteatea III, v

ata wetewetekia e nga puwananga o te motu. I ata korerotia tenei take e Simmons⁴³. Ka marama hoki ki nga mahinitanga o nga kaituhi i nga korero i whakawhaititia mo te pukapuka, "The Lore of The Whare Wananga". Ko te whakahau kia ata tirohia nga korero; mo Te Kauwae Runga e ahua tika ana ki a nga ngutu makere mai, engari Te Kauwae Raro he mea tuhi no muri mai, no nga rauemitanga a Te Whatahoro; kaore hoki pea e taea te ki, na Te Matorohanga enei korero. Tapiri atu ki tenei ko nga whakatupatotanga a Kendrick Smithyman i tetahi atu pukapuka i taia e Smith raua ko John White, ara, ko "Maori Wars of The Nineteenth Century". Ko ta Smithyman e mea ana⁴⁵,

" The final product is a long way from what it is supposed to be."

Koi pono rawa atu ki nga korero a tetahi, e tika ana me ata wetewetekia te ahunga mai o te korero kia mohio ai te tangata, he korero pono, tika ranei, he korero parau noa iho ranei. Ki ta nga tokorua nei, i tika te whakatakotoranga o nga korero a nga kaikorero i te wa e korero ana ratau; engari i rarua pea etahi o nga korero e te pene. Uru tonu mai nga whakaaro a nga kaituhi, a nga kaiwetewete hoki; ko te putanga ke, he korero ke.

I pera hoki ki ta Apirana korero mo nga korero tapu o nga whare wananga⁴⁶

"Kua ngaro nga tohunga whakataki i nga korero tapu o nga whare wananga, a, ko a ratau korero kei te mau mokamoka noa. Ahakoa a Nepia Pohuhu, a Te Aohau, a Paratene Te Okawhare, a Te Matorohanga ranei, i tuhia ra e Te Whatahoro a ratau korero, kaore e taea te ki, kei te takoto tonu i te ahua i makere mai ai i o ratau ngutu. Tera ano nga wahi i manihitia e nga kaituhituhi. Tena ko nga waiata, ko nga karakia penei i a Rangiuiua, i a Turaukawa, i a Te Pakaru, i a era atu tohunga ranei i waiho iho ai ki te ao, e kore e taea te whakarereke rawa."

Ko ta Te Rangihiroa, he mea wananga i nga take o te ao kikokiko. E pai ana mehemea ka korerotia aua ahuatanga, engari ko nga korero mo nga tipuna, ka ata

⁴³ Simmons 1976, p112

⁴⁵ Smythman 1979 JPS88 p375

⁴⁶ Ngata 1930 p22

tikina, koi pono rawa ki tana kakano korero i kiia ai⁴⁷,

"Thus, there are sufficient traditional rumours to indicate that some of the principal canoes were at sea at the same time. Though all may not have travelled together, it is convenient to celebrate such a historic event by alluding to them collectively as the Fleet."

Ka hua mai te whakaaro, kia whai ranei i nga korero a Te Rangihiroa pera i ta Te Mete whai ai ? Ae; katoa atu. Ka pera hoki ta Reed. Ko ta ratau hara, otira ko ta tatau hara hoki he tikanga tangata mai rano, ara, ko te tiki, ko te whakamarama hoki i nga korero ki ta te tangata hiahia ai. Heoi ano he whakarapopototanga taku korero i nga whakaaro, i nga korero, i nga tuhinga hoki a enei puwananga, pukorero. Ko te mea ke, i mau i a ratau etahi korero kaore e taea e matau o tenei whakatipuranga tangata. I kite , i rongo, i whakatakotoria ki ta ratau i rite ai. E kore e taea te whakarereke atu. Ka noho aua korero hei timatanga maku. Ka tapiri atu ki nga korero pu a nga kaikorero Maori o mua, o naianei hoki. Koi pohehe tatau he tika, he pono hoki enei momo korero ? Ko taku e mea atu ana, i taea hoki e te Maori te whakararu i ana ake korero. I tukuna rawatia nga korero ki ta te kaupapa rite ai, ki ta te tangata hiahia ai. E hia nei nga tuhinga a o tatau tipuna e hangai tonu ana nga whakapapa o roto ki tetahi tangata mana taua tuhinga, pukapuka ranei. Mehemea ka pera, ka whakanui ano nga korero i taua tangata, i ona tipuna ranei, kia noho hei korero tika, hei korero pai ki a ia hoki.

I whai penei ai te take korero a Kwen Fee Lian⁴⁸. Ko te kaupapa ko "Interpreting Maori History. A case for a Historical Sociology" Ko tana e whakahe ana i nga whakaaro o nga kaituhi i nga korero Maori i mea ai ratau, he rangatira, he pono a ratau korero. Ko te putanga ke he korero e whakaatu ana ki ta te kaituhi hiahia ai, ki ta te kaupapa rite ai.

He korero ano a te Maori, he korero ano a tauwi mo nga hekenga mai o nga tipuna

⁴⁷ Buck 1949 p41

⁴⁸ Lian 1987 JPS96, No 4

ki konei. Ko a te Maori he whakatakoto korero ki ta nga pukorero tuku ai kia rite tonu a mua korero ki a muri, kia kore ai hoki e tapepe haere, e rereke rawa ki tona timatanga. Ko ana tuhinga, ko te whakairo, ko te raranga, ko te whatu, ko te moko; engari mo te korero i noho ma te hinengaro e mau, kia ita mo nga whakatipuranga tangata. Ko a tauwi, otira ko a te Pakeha whaikorero he tuhituhi. Na Tuhituhi ko Wananga, na Wananga ko Wetewete, na Wetewete ko Whakahe raua ko Whakaae; ko te mutunga ko Korero.

E ai ki ta Jan Vansina korero⁴⁹ e ono nga take e pa ana ki nga korero tuku-a-waha iho:

1. Oral traditions are never reliable.
2. Oral tradition may contain a certain amount of truth.
3. It is impossible to assess the amount of truth contained in oral tradition.
4. All oral tradition contain a kernel of truth.
5. All factors affecting the reliability of traditions should be thoroughly examined.
6. The reliability of these sources should be examined according to the usual canons of historical methodology.

Porearea ana te mahuna i enei korero. E tuhia ana i runga i te whakahihi a tauwi, i te hinengaro kamakama hoki kia mohio ai ratau ki te Maori i runga ano i o ratau ake tikanga. Tera ano nga whakapae a tauwi mo nga korero tahito a nga tipuna Maori, e mea ana, he korero paki, he purakau noa iho. Me waiho ma Ranginui Walker e whakautu i tenei⁵⁰:

"Maori myths and traditions are logically arranged and related systems that fulfilled explanatory, integrating, validating, historic and socialisation functions for the people who owned them. Although possessing supra-normal powers in an age of miracles, the heroes of myths and traditions behave basically in human ways. They love, hate, fight and die just as their living counterparts do. Embedded in the stories are themes and myth-messages that provide precedents, models and social prescriptions for human behaviour. In some cases the myth-messages are so close to the existing reality of human behaviour that it is difficult to resolve whether myth is the prototype or the mirror image of reality."

⁴⁹ Vansina 1965 p8

⁵⁰ Walker, R., 1992, King, M. (Ed) Te Aohurihuri p182

Heoi ano, me pehea te whai i nga korero. Ko tetahi tino mate a te Maori he whakapono ki nga korero na te Pakeha i tuhi, he whakapae i nga korero na te Maori i korero. Ko tenei tikanga ko te kato kakiroa. Koi rarua ahau e nga whakapae, e nga korero tautoko i nga korero tipuna a te Maori, me ata whakamarama i konei aku e whai ake nei. Kua mohio noa ko nga korero i puta atu i te nga pukorero o mua, i puta atu i runga ano i tetahi kaupapa korero, i tetahi hiahia tangata. I reira tuatahi wetekia ai, whakarerekengia ranei. I kapohia, i tuhia taua korero. I whai take te kaituhi ki ona ake tikanga, i puta pera hoki nga korero. I reira tuarua manihitia ai, rarua ai. He pai ko nga korero, engari ko nga wetewetenga, ka whaihuarahi ano te take korero. Ko taku e aro atu ana ki a oku tipuna i korero, i tuhi mai; me te ata rarau atu ki nga tuhinga Pakeha kua oti nei te whakawete i nga korero Maori. Kia puta he korero ki taku i rarau atu nei, ki taku hoki i whai take ai ki te kaupapa o tenei mahi. He mihi nui ki nga tangata na ratau i pupuri i nga korero a o matau tipuna ki ropukapuka. Pai ke atu tenei i te kore noa iho.

Hei timatanga korero maku ko te whakamaramatanga i te kupu nei, wananga. Ko ta Wiremu e mea ana⁵¹:

"Wananga, n.1. Lore of the tohunga, occult arts...

Whare wananga, house for instruction in occult lore

2. Instructor, wise person... = tohunga

3. A small waka used by the tohunga in certain rites."

Ko te wananga no te hinengaro tonu o te tangata, i whakapumautia e nga korero tipuna, hei mea tapu, hei tikanga hoki ma te tangata. Ka hangaia he whare hei wananga, hei akoako ma nga pia, ma nga taura. Tera ano etahi atu kupu mo te whare wananga, ara, ko te wharekura, ko te wharetahu hoki. Kei tena iwi, kei tena iwi o te ao o ratau ake wananga. Ko ta te Maori taku e whai ake nei.

Me timata nga korero i a Tane; i a Tane-te-pukenga, i a Tane-te-wananga. I huaina ai tenei ingoa hei whakamaumaharatanga i tana pikinga ki te rangi. I penei ai te

⁵¹ Williams 1957 p479

korero a Tuhotoariki mo te whakaoriori tamaiti⁵²;

"Haramai e tama,
Whakaputa i a koe ki runga te turanga matua
Marama te ata i Ururangi
Marama te ata i Taketakenui o rangi.
Ka whakawhenua nga Hiringa i konei, e tama
Haramai, e mau to ringa ki te kete tuauri,
Ki te kete tuatea, ki te kete aronui "

Na Iomatuakore te tono kia piki ake ai tetahi o nga tama a Rangi raua ko Papa ki a ia, ki Toiongarangi, ki te tiki wananga i roto o Matangireia, te whare wananga tuatahi ki ta Te Whatahoro korero. I whiriwhiria ma Tane e piki, engari i whakahaweatia e Whiro, hua noa tona whakaaro ko ia ke te tuakana. Hei aha ra ka haere a Tane, ka tukuna atu e Whiro te Tini o Poto hei patu i a ia. Ko te whakaaranga ake tenei o Tane ki Toi-o-nga-rangi. Koia tenei⁵³;

"I pikitia e Tanenuiarangi i te ara tauwhaiti.
I te pumotomoto o Tikitikiorangi
I karangatia e Tanenuiarangi ki a Huruteaarangi
I noho i a Tongakaea, nana ko Paraweranui
Ka noho i a Tawhirimatea,
Ka tukua mai tana whanau Titiparaui,
Titimatanginui, Titimatakaka
Ka tangi mai te haumapu
Ka tangi mai te rorohau
Ka eketia nga rangi ngahuru ma rua i konei... "

Na nga hau nei a Tane i whakaara ake ki runga ki te Rangituhaha, kore rawa ona hoa i tae ake, ko ia anake. Ko te urunga atu a Tane ki roto Te Pumotomoto ki te whare Tawhiwhirangi ki reira pohiritia ai e nga whatukura. Ka haere ki Te Wai-o-Rongo, ka tohia ki te wai, katahi ka tae atu ki a Io. Ko te tono tenei a Tane kia hora mai te wananga; ko te haerenga hoki ki te wharekura, ki Rangiatea, rokohina atu ko nga kete o te wananga, ara, ko te kete tuauri, ko te kete tuatea, ko te kete aronui, me nga whatu a Hukaatai, a Rehutai. Ka hoki iho a Tane ki raro. Whaia hoki mai e te

⁵² Nga Moteatea III p4

⁵³ ibid

Tini o Whiro.⁵⁴ Ko enei pakanga i korerotia penei na;

" Na Tumatauenga nga rakau i patu i te Tini o Whiro i te pakanga o Paerangi, kia heke a Whiro i Tahekeroa ki te potangotango..."

Heoi ano te rironga o tenei mea te wananga i a Ngai Taua. Ka whakawhenua, ara, ka whakatokia nga hiringa, ka whakanohoia te whakaaro, te matauranga o nga kete wananga nei ki te ao kikokiko. Ka taea e te tangata te wananga, te matauranga e korerotia ake nei. Ko te whainga hoki i ta Tuhotoariki korero⁵⁵;

Haramai e tama, puritia i te aka matua
Kia whitirere ake, ko te Kauwae-runga
Ko te Kauwae-raro
Kia tawhia, kia tamaua
Kia ita i roto a Rua-i-te-pukenga
A Rua-i-te-horahora, a Rua-i-te-wanawana
A Rua-matua taketake o Tane..."

I whakahuatia ano i roto i te oriori mo Tamaungaoterangi o Te Kawakawa⁵⁶

" Tena ano ra to taua kahu
Na to matua ra, nana i waihanga
Na Ruatēpupuke, na Ruatēmahara
Na Ruatēhotahota, na Tuawaihanga
Hei kahu ra mo taua ki te po..."

Ko te Whanau a Rua tenei e korerotia ana mo nga mahi tohunga a te Maori. Ko nga uri hoki a Tangaroa, he atua tonu ratau o te matauranga, o te mahara, o te wananga. I puta mai te korero a Te Mete mo tetahi o nga Rua nei i Te Kauwaerunga, The Lore of the Whare Wananga, ara, i te wa e piki ana a Tane ki te rangi ka tae ake ki te rangi tamaku, ka kitea i reira tetahi whare i hangaia e Ruatēpukenga, ko Wharekura te ingoa, he whare matarua. Ka hoki iho a Tane ki te whenua, ka hanga whare rite tonu te hanga ki to Ruatēpukenga whare, tapa tonu tona ingoa ko

⁵⁴ Buck 1949 p449

⁵⁵ ibid p6

⁵⁶ ibid p28

Wharekura, hei whare whakairi i nga wananga i tikina atu ai e Tane⁵⁷.

Ko te putake o tenei mea te wananga, ko te rangi. Na te Whanau a Rua, ara, na nga uri o Tangaroa, te wananga; a, na Tane i tiki hei oranga hinengaro mo te tangata.

Koia i ki ai;

I tiritiria , i poupoua ki a Papatuanuku
Kia puta te ira tangata ki te whai ao
Ki te ao marama.

He marama tenei mea te matauranga, te wananga. He mea whai na te tangata ahakoa, ko wai, no whea. I a te Maori ona whakamarama mo te rironga o te wananga i a ia, kua korerotia ake i runga nei. Ko tetahi kaupapa i tino raru ai nga matauranga o tenei motu ahu atu, ko te putake o te Maori. Na konei ka mohio ki nga ahunga, ki nga nekehanga hoki a o tatau tipuna. Ko ta te Maori korero, i ahu mai matau i Hawaiki. Nui tonu nga korero mo te Hawaiki nei hei whakahihiko i te hinengaro, i te ngakau hoki o te Maori, o te Pakeha tonu. Kaore i ngata te hiahia a te hinengaro koi ki nga korero a te Maori. Ehara i te mea he kore pono, engari he whakamana i nga korero tipuna nei ki to te ao hou rite ai.

Kati, me hangai nga korero ki Hawaiki. Ko te korero a nga tipuna ko tenei;

" I haramai taua i Hawaikinui, i Hawaikiroa, i Hawaikipamamao. "

Kaore i kore i haramai o tatau tipuna i whenua ke i tarawahi o te moana. Ko te patai ke kei roto i te hinengaro tangata ko tenei; " I whea koia te Hawaiki nei ? "

Nui tonu nga korero kua korerotia, kua tuhia mo te hekenga mai o nga tipuna. Me korerotia etahi kia marama mai te ahunga a te Maori, kia mohio ai hoki te putake o te wananga me tona unga mai ki tenei whenua.

Ka tikina atu e au etahi korero na oku kaumatua i tuku kia korerotia. Mo Uenuku,

⁵⁷ Reed 1963 p63

mo Kahutiaterangi, mo Ruatapu, mo Paikea tenei korero. He korero nui tenei, heoi ka tikina atu etahi wahi o nga korero, o nga karakia, o nga waiata hei whaikaupapa ki te hekenga mai o nga tipuna. Hei nga whakamaramatanga o te whiti tuarua o te tangi a Rangiua tenei korero e tautohetia ana.

I whakaitia a Ruatapu e tona matua e Uenuku i Hawaiki. Ka mate i te whakama, ka whaiwhakaaro a ia ki te patu i ona tuakana, kia noho koia anake hei tama na Uenuku. Ko te putanga atu ki waho ki te moana te hokowhitu matamua a Uenuku. Ina nga kupu a te waiata a Pahau Mirina⁵⁸ i titoa i te tau 1965;

"Ka hiko ki tona waka nei Tutepewarangi
Ko te waka hoehoe
Ka hoe ki waho ra te moana pipipi
Te tahora ki te ngutuwhero e
Ka tahuri ra e ki te huri i te pureiata
Ka mate i reira te pokai rangatahi he aparangi
Ki mai Paikea ka tae i ahau
Hahauri, hahatea
Na Te Petipeti au, na Te Rangahua ra
Ko Te Manutohikura, na Taneuarangi
Ka noho ko Rongomaitahanui
Ko Tama ko Paikea
I whakakau Paikea he tipua
I whakakau Paikea he taniwha
Matariki i te ata ka u ki uta ki Ahuahu e..."

He whakahokinga whakaaro tenei a te kaitito ki nga korero a ona matua mo te hekenga mai o Paikea tipuna, o Paikea tipua. I whakakaupapatia nga korero hei waiata, kia wawe ai te mau a te hinengaro, kia heke tika ai nga korero ki nga tamariki, mokopuna hoki. I whakatapua nga korero, nga wananga i mua atu i te pene. Ko te take kia totika ai nga korero ki ta tana timatanga korero ai.

Kati, i haramai a Paikea ki konei i tetahi Hawaiki. I haramai i te ara moana, na ona tipuna, na Te Petipeti, na Te Rangahua i hari mai. Ka u ki Ahuahu. Uia mai te

⁵⁸ He kaumatua no Ngati Rangi, Reporua, i noho ki Whangara.

tangata ko tehea Ahuahu tana i u mai i te mea, he maha rawa atu nga Ahuahu o tenei motu me rawahi hoki. Heoi ano ko te mea ke ko Ahuahu te ingoa o te wahi i u mai ai a Paikea.

Ka haeretia te takutai whenua e te tipuna nei. Ka noho, ka moe wahine, ka whai whanau, ka hanga whare; ka haere ano. Ko ana wahine e mohiotia ana, ko Te Ahurumowairaka, ko Hauwhakaturia, ko Hineakiritai, ko Manawatina, ko Huturangi. Ka heke raua ko Huturangi ki Rototahe, otira ki te wahi nana i tapa, ko Whangaramaitawhiti. E ai ki nga korero a Apirana Ngata⁵⁹

"...e toru nga whare wananga i tu ki Whangara i te wa ano i a Paikea ma; i runga etahi i te motu iti i waho tata atu o Whangara, no Paikea tetahi, ko Whitireia te ingoa, i runga tonu i te tuara o te motu..."

No tenei hekenga tonu te whare wananga, ara no Paikea tipuna. Tera pea he whare tu ano i konei i mua atu i a ia, i a ratau kaore ano kia korerotia; otira kua tamia e te hekenga hou, kua warewaretia. Koinei te ahuatanga o tenei mea te korero tipuna.

Kati me tikina atu tetahi korero na Reed i tuhi⁶⁰. I penei te timatanga o ana korero mo Kupe raua ko Ngahue;

"The honour of being the first Polynesian to arrive in Aotearoa is usually given to Kupe and to a lesser extent, his fellow voyager Ngahue or Ngake. A study of various whakapapa casts a great deal of doubt on such an assumption, for there may have been as many as three Kupes. Examination of the traditions leads one to suspect that there were at least two men of this name who seem entitled to the distinction. But no matter how many Kupes there may have been, no matter whether they were Polynesian visitors or native born New Zealanders, the fact remains that the saga of Kupe and Ngahue is worthy to stand with that of the great heroes of Scandinavian mythology."

Kaore ano kia timata te korero nei, kua oti ke te whakapae. Kua puta hoki mai te whakahihi e mea ana kia rite te mana o nga korero Maori ki nga korero a tauwiwi. Me

⁵⁹ Ngata 1930 p25

⁶⁰ Reed 1977 p21

ki penei ke ahau, " Kia rite hoki tahau ki taku, katahi ka whaimana." Koinei te he a enei kaituhi whakawete i nga korero a te Maori. Koinei hoki te mahi a te hinengaro uiui kia hua ai tetahi korero pono ki ta te kaiwananga hiahia ai.

Heoi ano ka korerotia nga korero mo te whainga a Kupe i te Wheke a Muturangi, tae noa mai ki konei; me te korero hoki mo Ngahue me te pounamu. Kua maumaharatia nga mahi a enei tipuna i nga wahi na ratau, otira na a ratau mahi tonu i tapa. Ara a Taonui o Kupe, a Te Koko o Kupe, a Te Mimi o Kupe, me te maha noa atu. Ko te mea ke, i tae mai tenei tipuna ki te whenua, ki enei wahi ranei, ki reira mahia ai nga mahi, waiho ai nga korero.

Na reira ka hoki ano nga korero ki tetahi o nga Hawaiki, ki Rangiatea. Ka whaiwahi nga korero a nga tipuna, nga wananga hoki a nga kaituhi Pakeha hei whakamarama i tetahi wananga marae i tu i reira. Ma konei ka kite i tetahi putake o tenei mea te whare wananga e mohiotia nei e tatau.

Ko Rai'atea, ko Rangiatea ranei tetahi o nga Hawaiki o tatau tipuna.⁶¹ Ki ta Aotea tangata korero;⁶²

" E kore au e ngaro; te kakano i ruia mai i Rangiatea."

I runga hoki i nga korero a Te Rangihiroa⁶³ mo nga putake reo o nga moutere o Te Moananui-a-Kiwa, rite tonu nga Hawaiki o ia iwi, o ia reo; mehemea ko Hawaiki ranei, ko Hawai'i ranei, ko Savai'i ranei, ko Havaiki ranei. Ko te mea ke he tino ingoa tenei i tapatapaia ki nga moutere o te moana nui. Mo te Rangiatea e korerotia atu nei, ko tona ingoa i mua ko Havai'i ke. I wehe mai te waka o Aotea i taua moutere i te wa e huri Rangiatea ana.

⁶¹ Nga Moteatea III p248

⁶² Broughton 1983 korero

⁶³ Buck 1949 p37

Ko te tino marae i tu ki Rangiatea ko Taputapuatea. Ehara noa iho i te marae penei i o matau, engari he mea tuahu, he mea tapu hoki i hangaia e te pohatu me tona nui hoki, kaore e kore i wanangatia nga korero i konei. Pera hoki etahi atu o nga marae o nga moutere nei, ko Mahaiatea o Tahiti, ko Araitetonga o Rarotonga, ko Mokoero o Atiu, otira me te nui noa atu kua hinga noa atu. I hangaia enei wahi tapu ina u atu te tangata ki te whenua hou. Ko te take he whaiwahi ki nga atua, he whaimana hoki ki te whenua.⁶⁴

Me hoki ano ki a Aotea waka, ki a Aotea korero. Ko Aotea te waka, ko Turi te tangata, ko Te Roku-o-whitu te hoe. I wehe mai a Aotea i Rangiatea, te kainga o Rongorongo, te wahine a Turi. Ko te take i wehe mai, he raruraru pera katoa i nga raruraru o nga waka e maha i wehe mai, ara, he hara, he kore kai, he whawhai, he kaiwhanaunga. He utanganui to Aotea, ko etahi momo kai hei ngakinga ma ratau i te whenua hou. I haere mai ratau i runga i nga kupu korero tuku iho a Kupe; mohio tonu ratau te wahi e haere nei ratau. Ko te unga mai ki tenei whenua, ko Whangaparaoa, ko Tamaki-makau-rau, ko Manukau, heke iho ki te taihauauru, me nga wahi na Turi tonu i tapa. Ka tae atu ki te wahi i whakamaramatia e Kupe, ka tapa te ingoa ko Pateanui-a-Turi. Ka whakatokia nga kai tuatahi. Ka whaikai katahi ka hanga whare, ko Matangirei tona ingoa, ko Paepaehakehake te pae, ko Rangitaka te tuahu. Koinei te whare wananga o Turi me ona uri. I timata i Tahiti, i Rangiatea, u tonu mai ki te whenua hou, whaimana ai ki konei me ana korero, me ana mahi katoa.

Ko tetahi o nga tikanga o taua o te tangata ko tenei. Ka haere koe ki wahi hou, ka haria atu au ake utanga, ou ake tikanga, au ake korero, au ake mahi. Ka whaiwahi, ka whaimana enei mea katoa ki te wahi hou mehemea ka whaimana te tangata. Pera hoki nga wananga i haria mai i rawahi. Ka korerotia ki konei, ka wanangatia, ka tu hei whare korero, ka mana. Koinei tonu te ahuatanga o te unga mai a o tatau tipuna ki Aotearoa me te wananga hoki i haria mai e ratau.

⁶⁴ ibid p478

Upoko Tuarua

"Uia mai koia whakahuatia ake, ko wai te whare nei."

He rangahautanga tenei i nga korero mo etahi o nga whare wananga o te takiwa atu i Uawa ki Turanga. Ko nga take korero ko enei:

- i. He whakawhaiti i etahi o nga ingoa o nga whare wananga me nga korero mo ia whare wananga.
- ii. He whakakopinga kia kite ai te tikanga o tenei mea, te whare wananga, kia mohio hoki ai he mana ke, he kawa ke, he mahi ke, he korero ke to tena whare wananga, to tena whare wananga.
- iii. Nga korero mo Te Rawheoro.

Kua ngaro te nuinga o nga korero a nga whare wananga o Te Tairawhiti. Ko nga toenga korero, kei nga waiata, kei nga karakia, kei nga whare tipuna e iri tonu ana. Ko tetahi o nga tino take i ngaro ai tenei tumatauranga ko te huri a nga iwi o Te Tairawhiti ki te Whakapono hou a te Pakeha. I korero penei a Te Hamana Mahuika mo Ngati Porou⁶⁵;

"...Ka hoki mai a Taumata-a-kura⁶⁶ me te Whakapono. Kua noho a ia hei Kaikarakia. I tenei wa e kai tonu ana taua i te tangata. I te unga mai o te Whakapono ka huri a Ngati Porou ki te manaaki i tenei taonga. Ka noho hei ohaki, ka mate he rangatira ko tana ohaki,

"I muri nei kia mau ki te Whakapono."

Mai o reira tae mai ki naiane e mau nei a Ngati Porou i tenei taonga i te Whakapono..."

He korero ano mo te Ringatu, mo te Hauhau, mo te Momona, mo wai ake hahi

⁶⁵ Dewes 1972 p5

⁶⁶ Ko Piripi Taumata-a-kura tenei i mauhereheretia e Pomare o Ngapuhi i te wa i horo ai te pa o Whetumatarau, Te Kawakawa. I haria atu ki Pewhairangi. Ka mau te rongo ka whakahokia mai a ia me te Whakapono a Te Wiremu.

kaore e taea te whakaemiemi ki konei koi kotiti ke, he kaupapa ke; engari ko te mea nui na enei tuahuatanga ka ngarongaro haere te wananga a Nehe ma. Waimarie hoki kua tuhia etahi o nga tipuna kua tae atu ki te whare wananga, ara, a Mohi Ruatapu ma, i a ratau korero, engari ko te nuinga kua kore ratau me a ratau korero, me o ratau tikanga. Na reira, i tino uaua nei te whakaemi, te rangahau i nga korero mo nga whare wananga o Te Tairawhiti; kua tino maro nga whakaaro o nga iwi o Te Tairawhiti ki te Whakapono e korerotia ake nei; kua tino warewaretia te nuinga o nga korero a o tatau tipuna. Kaore au i te ki kei te he tenei, kei te tika ranei; he whakaaturanga noa iho taku ki toku ake e whakamarama ai he aha i kore ai e nui nga korero mo nga whare wananga o Te Tairawhiti. Ko toku tino tumanako, ka whakahengia ahau e toku iwi, me kore ake he wananga i a matau nei .

E korero ana ahau mo nga whare wananga i tu ki te rohe o Uawa ahau atu ki Turanga, ara, ki te pito whakararo o Te Tairawhiti. Kei te pito whakarunga a ratau ake kaupapa korero mo nga whare wananga i tu ki reira. Ka whai wahi noa ki konei mo tetahi o aua whare, ara, mo Tapere-nui-a-Whatonga⁶⁷. Koinei te whare wananga i tino korerotia i roto i te rohe o Ngati Porou, a, e mau tona ana te ingoa ki te kura taitamariki o Rangitukia. I te mea, he mana motuhake to te whare nei me ona kura katoa, kaore e ata whakamatauria tona kaupapa ki konei. Na tetahi o aku matua, na Petuere Raroa i ki,

" Ko te kaupapa o Tapere-nui-a-Whatonga, he kura wananga; ko to Te Rawheoro, he whakairo"⁶⁸

He tika pea tana korero. Ki te ata whai haere tenei kaupapa, he kaupapa korero ke, he take ano hei whaingia ma Ngati Porou i te ngutuawa o Waiapu.

Kati, ma Apirana ano nga korero e timata⁶⁹:

"Na ko te takiwa o Whangara ahau atu ki roto o Turanga, a tae noa ki Nukutaurua, he unga no etahi o nga waka maha mai o Hawaiki, he taunga

⁶⁷I tu ki Te Haha, Rangitukia, Te Tairawhiti.

⁶⁸Raroa 1992 Korero

⁶⁹Ngata 1930 p25

hoki no nga tohunga maha i ahu mai i runga i aua waka. Ko Ruawharo, ko Tupaiwhakarongowananga, ko Paikea, ko tana tama, ko Rongomaituahō, ko Irakaiputahi (te tamaiti a Uenuku raua ko Takarita), ko Te Rongopatahi, ko Te Wharepatahi, ko Tamatea ratau ko ana uri, a, ko te tokomaha noa atu, i tau, i u ranei ki taua takiwa. No reira ka tika kia tu tetahi, etahi whare wananga whaimana ki taua rohe. Ko te huihuinga hoki tera o nga uri maha a Uenuku."

Ahako haere te tangata ki whea, ka kawea ona tikanga, ana korero hei wananga mana, ma tona whanau. Ka hanga wahi, whare ranei hei wahi whaimana, hei wahi akoako, hei wahi whaki i te wananga. I peratia nga tipuna kua whakahuatia nei e Apirana. Hei konei tikina atu ai nga korero mo ia tipuna me tona wananga ki Aotearoa nei.

Ruawharo raua ko Tupai-whakarongo-wananga.

I noho tahi atu a Ruawharo raua ko Tupaiwhakarongowananga i Hawaiki. I haere raua ki a Timuwhakairia me kore pea e whakina mai te wananga ki a raua. Ka akona raua, ka whai matauranga penei na;⁷⁰

" Po rawa iho ka tapoko ko Ruawharo ki rowhare hai ako i te wananga. Ko Tupai i waiho ki waho noho ai hai tumau mo ratau. Ka po, kai te whakarongo atu a Tupai i waho o te whare i tua o te pa tu, a, ka mahara a Timuwhakairia, ka matau pea i a Ruawharo. Na ka uia e Timuwhakairia kia karakia a Ruawharo. Na, ka karakia a Ruawharo, hoki atu, hoki mai, ngau noa atu, he karakia ke noa atu, kore noa iho e tika i a Ruawharo. Na kaatahi ka whiua te patai a Timuwhakairia ki a Tupai, ki te mea i waho o te whare, i tua o te pa tu. Ka karakiatia mai e Tupai, a, ka whakahemo i a Tupai nga karakia i akona ra e Timuwhakairia ki a Ruawharo, ki te mea i ro whare. Ka kuare a Ruawharo. Koia i kiia ai, ko Tupaiwhakarongopatu, ko Tupaiwhakarongowananga, no te rironga o te matauranga i a ia. Ka kuare ko tona tuakana, ko tangata i akona ai nga rawa i rowhare. No te matauranga ka riro i a ia katahi ano ka tukua a Tupai ki rowhare, ka akona e Timuwhakairia nga mahi o te wananga ki a raua."

Ko te rironga tenei o te wananga, o te matauranga i a Ruawharo raua ko Tupaiwhakarongowananga. Ka haramai nga tokorua nei ma runga Takitimu. Ko te

⁷⁰Tamawhaikai 1877 pp161-163

wananga i haria mai e raua na Timuwhakairia. Ko tetahi o nga unga mai ki konei, ko Nukutaurua, ko Te Mahia. I whakatokia e ia te mauri tohora, te mauri pakake ki Te Mahia. Ka hanga pa a ia, ko Wahatoa, ko Tirotirokauika. He oneone hoki tana i haria mai i Hawaiki, a, ka ruia ki etahi wahi o tona rohe hei wahi tapu ma ona uri. Ka whakanohoia ana tamariki i te takutai moana.⁷¹ Mo te whare wananga, ko te mauri tonu tona timatanga i Te Mahia ki ta Mitchell korero ai⁷².

"The Takitimu held a precious burden of knowledge, history and tradition in view of the type of personnel which she carried. In all their landings down the coast these experts by special rites, involving the lighting of ceremonial fires, implanted the mauri, or life giving spirit, of the whare wananga in the land. This was a symbolic act, but the symbolism was given practical expression in the years that followed when these places became shrines, ever kept sacred. As occasion offered buildings took shape on or near the spots to house the actual colleges which were an essential part of the life of each tribe.

In due course the party arrived at Nukutaurua at a place called Te Papa near the present Oraka.... Here Ruawharo, the priest decided to settle...Cruising round the peninsula, Waikawa ..was visited. Here a shrine was made. Later a whare wananga was built on the spot named Ngaheru-mai-tawhiti. This institution was the origin of the mauri...which controlled the whole of the East Coast."

Ahakoia nga hikohikotanga a Mitchell, ka hua mai etahi korero tika. Ko toku e whakaaro ake nei; kaore pea i tu tetahi whare hei whare wananga i te wa i a Ruawharo; i te mea, kaore ano kia tino puta mai te korero e mea ana, "Ko te whare wananga o Ruawharo, ko Mea." Engari ko te matauranga, ka akona e nga uri. No muri mai ka hangaia he whare ki nga wahi i whakatapua e Ruawharo ma. I pera hoki ki ta Te Kani Te Ua korero⁷³, ara, i whakatakotoria te mauri e Ruawharo ki etahi wahi, ka noho tapu taua wahi, muri mai hanga whare wananga ai ki aua wahi. Tera ano tetahi whare wananga i tu ki Turanga, ko Tokitoki te ingoa; ko tona kaupapa na

⁷¹Mitchell 1944 p60

⁷²ibid p42

⁷³Te Ua 1932 p42

Ruawharo, ara,

"Tokitoki whakaonge tangata, whakaonge atua."

Ko te take o tenei korero, ko Tokitoki te whare wananga e akona ai te tangata, kia taea wawetia e ia te whakahinga atua, tangata hoki. He matakū no rawaho tangata, kaore i whakatata atu, i maukino ranei ki tenei whare. Ko te mea ke hoki, ko te tohunga tuatahi o Tokitoki, ko Tupai, ko te tohunga whakamutunga ko Tupai-whakarongo-tara-a-whare. Ina kaumatua ai a Tupai kua uru mai te whakapono karaitiana ki Turanga. Ka waiho tenei hei take i haria ai te tuahu o te whare nei, ko Ruamano, ki Waerenga-a-Hikairirangi; ka whakanohia ki roto i tetahi wharekorero, ko **Maraehinahina** tona ingoa, he whare tauira ano tenei no Tokitoki. Ka mate a Tupai, ka hinga, ka takatakahia te whare e nga akonga o te Whakapono hou. Ahakoa tenei, i mau tonu etahi o nga rangatira o Te Aitanga a Mahaki ki nga tikanga tahito o te whare wananga o Maraehinahina.

Kaore i kore i haria mai te wananga i Hawaiki e Ruawharo raua ko Tupai-whakarongo-wananga, Ka hua, ka whai matauranga nga iwi, ka mau tonu ki nga mahi a te whare wananga. Heoi ano ko te take tonu o Ruawharo ki taku kaupapa korero ko tera e whakamaramatia ana i te whiti tuatahi me te tuawhitu o te waiata a Rangiuia, ara, mo Kahukura, te atua i tikina atu, i haria mai e Ruawharo ki Nukutaurua. No te wananga ano tenei, a, kua noho ai hei whakamaumaharatanga ki nga mahi a Ruawharo raua ko Tupai.

Paikea, Irakaiputahi, Rongomaituaho.

Ko Paikea ano tenei, tetahi o nga tipuna nui o nga iwi o Te Tairāwhiti. Ko Whangara-mai-tāwhiti tona kainga whakamutunga. Ko te ingoa o tona whare, ko **Whitireia**, he whare wananga. I tu te whare nei ki runga i te tuara o te motu e koi waho atu ana i Whangara e kiia nei ko Tokarangi tona ingoa⁷⁴. E mau tonu ana te ingoa nei a **Whitireia** ki te whare nui hou i Whangara. Ko Whangara tetahi o nga

⁷⁴1992 Charlie Whati, korero

putahitanga o te iwi Maori⁷⁵ No te taenga mai a Paikea, tatu iho ki tenei ra, ka noho tonu a Whangara, hei parekereke mo te tangata, i roto i nga korero. Ko nga mauri i whakapumautia ki reira, ko te rengarenga⁷⁶, ko Te Puna hoki a Tinirau⁷⁷.

No Whangara hoki te kaupapa o te whare wananga o Te Rawheoro. I te wa ano i a Paikea, ka u mai tona tama a Rongomaituahō ma runga waka, ko Tereanini te ingoa. Ka tu tona whare, he wananga ano ki te pito whakamoana o te motu o Paikea, ko Te **Ahomatariki** te ingoa. I taua wa ano i reira hoki a Irakaiputahi me tona ake whare wananga, he whare maire i tu ki uta, ki te wahi e kiia nei ko Wahakino⁷⁸ No Hawaiiki ano a Irakaiputahi. He tamaiti hoki na Uenuku raua ko Takarita, a, i haramai a ia ma runga Horouta waka, u noa mai ki Turanga, noho atu ki Whangara. I taupatupatu nga korero a nga whare wananga nei, i noho pea hei take i heke atu ai a Irakaiputahi ki te pito whakaraki o te whanga, ara, ki Pakarae noho ai. Ko tona whare i tu ki reira, ko Te **Wharau**, he whare maire ano hei akoako i nga mahi makutu, whaiwhaia, patu tangata hoki. Ko te whare tenei i tu tuatahi ki roto o Turanga i te wa i noho ai a Ira ki reira, a, e mau tonu ana te ingoa ki te kura taitamariki ki roto o Turanga.⁷⁹ Me waiho ma Wi Tamawhaikai ano te korero;⁸⁰

"Ka rongo a Ruawharo raua ko Tupai, kei Whangara a Paikea. Ka haere raua ki te kawē i nga kumara whakahaere ki a Paikea. No Porirua aua kumara, no Patea. ka tae raua. Ko Ira i Pakarae e noho ana, katahi a Ruawharo kai atu ki a Paikea, "E ta, te karoro e ngokingkoki mai ra kia tikina atu hai kinaki mo a tatau kumara." Mohio tonu a Paikea, katahi a Paikea ka ki atu, "E tama, ehara korua i totopu ki te kupukupu ki to tatau tuakana, no rawahi mai nga he, mau rawa mai korua ki rawahi nei." Ka ora a Ira.

Te take, mo te karangatanga a Uenuku kia whitia a Ruawharo mo tana

⁷⁵Ngata 1944 p8

⁷⁶He momo putiputi ka kitea i runga o Pukehapopo e tipu ana.

⁷⁷He puna wai kei waho atu i te whanga i Whangara. He mauri tohora, he mauri paikea.

⁷⁸Kei tuawhenua o te motu, kei reira te urupa o Ngati Konohi.

⁷⁹Ngata 1930 p25

⁸⁰Tamawhaikai 1877 pp30-33

takatakahi kupenga. Whiti ana e Poutama, ka mate a Ruawharo, ka tiatiaia te kiri o Ruawharo e te taratara o te ika. Koia te Whitia a Poutama."

E hua ana te whakaaro, he korero tautoko ano tenei i ta Rangiuia korero, "He tangata ke a Paikea, he tangata ke a Kahutiaterangi." Mehemea ko Paikea tetahi o nga tamariki a Uenuku, ka noho ko ia hoki hei utu mo te tiatiaia o te kiri o Ruawharo i Hawaiki, engari kaore hoki a Ruawharo i aro pera atu ki a Paikea; engari a Ira, tamaiti a Uenuku, ae⁸¹. Heoi ka hoki ano ki te korero;

"Na, ka hoki mai a Ruawharo raua ko Tupai ki runga nei⁸², ka noho a Ira raua ko Paikea i Whangara. Roa noa raua e noho ana, katahi a Paikea ka kia atu, "Me haere taua ki Uawa, kei reira he kainga mou." Ka haere raua, ka tae raua ki Te Raroa⁸³, ka ki atu a Paikea, "Me haere koe te whenua rara. Mehemea e hara i to taua tuahine te ahi i kitea atu nei e au e ka ana mai i reira." Ka haere ano raua, ka tae ki Uawa. Ka tae raua ki te ngutuawa o Waimaunu, ka ki atu a Paikea ki a Ira, "Kei konei he kainga mou ki konei." Ka hanga e Ira raua ko Paikea te whare, ka oti, ka kawaia to raua whare, ka huaina te ingoa o taua whare, ko **Te Matatuahu** te ingoa. Ka hoki mai a Paikea ki Whangara nei, ka kiia iho e Paikea ki a Ira, kia whakina nga korero. Tukua ana nga korero ki a Te Wharepatari, na Wharepatari i whaki ki a Putaanga, na Putaanga i whaki ki a Raukura, na Raukura i whaki ki a Te Poutukiwaho, na Te Poutukiwaho ki a Taiehu, ka horapa ki te ao katoa, ka whakina e Hoani ki a Te Rangitakiwaho."

Ko Ngati Ira tenei i noho ai i te rohe o Uawa puta atu ki Hikuwai, tae atu hoki ki Te Papatipu o te Ngaere i raro i te maunga o Hikurangi. Ka heke a Ira tangata, ka heke ano a Ira wananga. Engari no te kukunetanga mai o nga tamariki a Hauiti i Uawa, ka paheke ano a Ngati Ira ki tuawhenua, ki o ratau pa i Tauwhareparae, i Waitahaia

⁸¹Tirohia nga whakamaramatanga mo te whiti tuarua.

⁸² I Papawai, Wairarapa a Wi Tamawhaikai ina tuhia ai tenei korero. Koina pea i kiia ai "ki runga nei", ara, e tata atu ana ki te upoko o te ika a Maui. Ko nga korero (Parliamentary Papers G.8/1880: Ngata A.T. Extracts from *Legendary History of The Maori*) a Paratene Te Okawhare raua ko Nepia Pohuhu, tohunga o Wairarapa, mo Ira ratau ko Paikea, ko Ruawharo ma, e tino hangai ana ki enei. Tena pea, i noho tahi, i korero tahi ratau i enei korero.

⁸³He pa tahito kei te taha tonga o Uawa, kei te wahi i hokona ai e Loiseles.

hoki. Koi pohehe he whare mairē anake ngā whare wananga o Ngāti Ira, kao. Engari na ngā korero i whakatau, ka noho a Ngāti Ira he iwi i rarua e te korero a etahi atu. Kei ngā korero mo Te Rawheoro ka puta ano a Ngāti Ira.

Maia

Ko Maia tetahi o ngā tipuna nui o Turanga-nui-a-Kiwa. Ko tona waka, ko Ika-roa-a-Rauru. Nana te kakano hūe i hari mai i Hawaiki ki Aotearoa nei. Me penei te korero⁸⁴,

"He kore ake te waka o Maia ka ora ngā tangata o runga o ngā waka tarai ka whai taha wai ka whai whakamakuku. Ko te taenga mai tenei o Maia ki Aotearoa. Ka noho i Turanga ratau ko ona tuakana i haere mai nei i runga i a Takitimu. Ka hangaia tona whare ko Puhikaiti me tona paepae ko Parahamuti, tona paru koia a Titirangi, tona wai ko Te Murimuri-mai-Hawaiki."

Ko Puhikaiti te whare i tu i runga o Titirangi maunga i Turanga. Ka noho taua ingoa hei ingoa whare mo ngā tipuna i noho ai a Titirangi i muri mai i a Maia, a, ka mau tonu te ingoa ki taua wahi tonu, ahakoa kua whakapotoa, ara, ko Kaiti. He whare whaimana tonu a Puhikaiti i te wa e tu ana, e noho ana ngā tipuna Māori i Titirangi.

Uenuku-whakarongo.

He tipuna ano tenei o Turanga. I haramai a ia ma runga Mataatua waka i tona unga mai ki Parinuitera, Whangara. Ka heke a Uenukuwhakarongo, a Matuatonga, a Matuaiti ma, ka whai wahi hei kainga mo ratau. Ko te whare i hangaia e Uenukuwhakarongo, ko **Wharekorero** i tu ki Wainui-a-Huata.⁸⁵

Tera ano etahi o ngā whare wananga i tu ki te rohe o Turanga, ara, ko **Hamokorauterangi** ki Oraikaiapu, Manutuke, koinei tetahi o ngā whare whaimana i

⁸⁴Halbert & Ruru 1930 p3

⁸⁵Lardelli 1992 korero

te wa i a Raharuhi Rukupo. Ara atu ano etahi i tu ki Whareongaonga, kei te taha tonga o Turanga, engari kei a Ngai Tamanuhiri pea te korero mo enei, kaore ano ahau kia rongu.

Heoi ano ka hoki atu ki Uawa ki tetahi o nga whare wananga i tu ki reira. Haunga a Te Matatuahu me Te Rawheoro engari tetahi kaore e tino korerotia i enei ra. Kati, ko **Ruakaka** tera i tu ki Wairoro ki te taha raki o te awa o Uawa. Koinei te whare o Karauria Pahura, taina o Te Kani a Takirau, i raro i to raua tipuna i a Kahukuranui, tama a Hauiti. I noho tahi raua ki reira i te wa i hoki mai ai a Te Aitanga a Hauiti i te pakanga, i te horonga o te pa o Tuatini, Tokomaru.

Kati, tera atu ano te nui o nga whare wananga, whare tahu, whare korero, whare maire hoki, kaore i te tino korerotia i enei ra. Kaore hoki e taea e au ki konei te korero mo enei, heoi ano me tahuri te korero inaianaei ki a Te Rawheoro, te whare putake tonu o tenei kaupapa korero.

Te Rawheoro.

Ka waiho ma Apirana ano nga korero e timata⁸⁶;

" Ko te whare wananga whaimana tenei o te pito whakararo o Te Tairawhiti, a, ki te titiro iho ki nga korero a nga tohunga o Wairarapa, kua tuhia nei a ratau korero e Te Whatahoro, ko te whare whaimana tera o Te Tairawhiti katoa."

Koi taka te tangata ki te whakahihi, koi warewaretia etahi atu o nga whare wananga o Te Tairawhiti, e mea ana ahau, he korero tenei no mua, no Apirana tonu. He tika hoki, he whare wananga whaimana a Te Rawheoro i tona wa. Ko te take i pera ai, ko tona kaupapa tonu. I korero mai a Apirana ko te rohe o Whangara ahu atu ki Te Mahia he unga no nga waka o te Maori me o ratau tohunga, tikanga hoki. Kaore i kore ka tu he whare hei wananga mo ratau. Ka hoki ano ki nga korero i runga ake nei mo nga whare wananga i tu ki Whangara, ko te timatanga tera o te kaupapa o Te Rawheoro i kiia ai e Apirana⁸⁷;

⁸⁶Ngata 1930 p25

⁸⁷ibid

" Ko te kaupapa o Te Rawheoro no Whangara, engari ko te whare i tapa ai taua ingoa no Hingangaroa, i tu ki Uawa."

Ko nga korero enei mo Paikea, mo Rongomaituahō, mo Irakaiputahi hoki me o ratau whare, me o ratau tikanga. Kati i tenei wa ka tikina atu te korero a Apirana mo Te Rawheoro ki tana i rangahau ai i te wa e ora ana nga kaumatua o Te Aitanga a Hauiti pera i a Timoti Maitai ma;⁸⁸

" Na ka whakaheke nga korero a era tohunga, a Rongomaituahō ma, ki nga uri a Paikea. Ko te wahine a Paikea i moe ai o te rawhiti ko Huturangi, tamahine a Te Whironui raua ko Araiara, i eke mai ra i tera waka i a Nukutere. I noho a Paikea raua ko tenei wahine ki Whangara, a, i whanau nga uri ki reira. He mokopuna a Araiara na Uenuku, a tuku iho te tapu o ona tipuna ki a Pouheni, ki te tama a Paikea raua ko Huturangi. E kiia ana kaore tera tangata e tau ana ki te whenua i ona tapu, engari amohia ai. Na, i tae tonu mai tena ahua ki a Hinematiaro."

Ko Whangara-mai-tawhiti te parekereke o nga iwi o Te Tairawhiti i raro tonu i nga tipuna nei, i a Paikea raua ko Huturangi. Ka heke iho ki a Porourangi, ki a Tahupotiki, ki a Kahungunu, ki a Apanui hoki me etahi atu. Ka heke haere nga tangata, a, ka tae etahi o nga uri ki Uawa, i te wa i a Hingangaroa ka hangaia tona whare a Te Rawheoro ki reira. Kei nga whakamaramatanga mo te whiti tuaono nga korero mo te kaupapa o Te Rawheoro i raro i a Hingangaroa. Kei roto tonu enei korero i te whare o Whitireia, Whangara e iri ana. I whakapapatia mai ai a Hingangaroa i a Tangaroa, i a Ruatēpupuke hoki, ka noho tenei hei kaupapa whakairo mo Te Rawheoro.⁸⁹ Ko te hangaitanga o nga korero nei ko te whakapapa i heke mai ai i nga tipuna o Whangara. Ina e whai ake nei;

Paikea = Hauwhakaturia	Paikea = Huturangi
Rongomaituahō	Pouheni
Te Aomarama	Tarawhakatu
Tataiarorangi	Nanaia
Te Huapae	Porourangi

⁸⁸ ibid p26

⁸⁹ Kei nga whakamaramatanga mo te whiti tuaono te whakapapa nei.

Te Rangihopukia	Hau	Ueroa
Hinehuhuritai	Rakaipo	Tokerauwahine
	Manutangitua	Iwipupu
	Hingangaroa	Iranui Kahungunu
Taua	Mahaki-ewe-karoro	Hauti

Ka hoki ano ki a Apirana;⁹⁰

"Ka moe a Hingangaroa i a Iranui, tuahine o Kahungunu, ka puta ko Taua, ko Te Whanau a Apanui tona whakaputanga; ko Mahaki-ewe-karoro, ko te tuturu o Ngati Porou te whakaputanga; ko Hauti, nana Te Aitanga a Hauti, a Ngati Porou katoa hoki. Ko te Hingangaroa tenei e korerotia ra e te Whatahoro, i haere i te tono a tona wahine, a Iranui hei tohunga haumi waka mo Kahungunu, a whanau atu a Mahaki-ewe-karoro ki te one i Kaimatai, i te takiwa o Te Wairoa."

Kati, ko Hingangaroa tenei, ko Uawa tona kainga, ko ona uri puta katoa i te Tairawhiti. I heke iho te mana whakairo ki a ia, ka tipu tenei matauranga ki roto o Uawa.

Ko Te Rawheoro te whare wananga i hangaia e Hingangaroa. Ko te ingoa ko Te Rawheoro kaore i te tino mohio i hua mai i whea; engari ko tenei rongo korero e whai ake nei tetahi o nga whakamaramatanga. I te wa e hoki mai ana nga manu a Ruakapanga, ara, a Tiungarangi raua ko Harongarangi ki Aotearoa, ka whiti mai te ra, ka takiri mai te ata ki runga o Hikurangi maunga, ka wheoro mai nga ihiihi o te ra ki runga i te maunga nei. Ko enei nga tohu i whai mai ai nga manu nei kia tae atu raua ki te whenua. Ko te korero mo Ruakapanga me ana manu nei he korero hangai tonu ki Uawa. Na reira i tu ai te whare a Ruakapanga ki roto o Uawa, hei whakairo i tenei korero. Ki ta nga uri a Rangiuia ko te mana o te whare wananga o Te Rawheoro i tuku iho ki a Ruakapanga⁹¹. Ko Te Rawheoro hou e tu ana ki roto o Uawa, he mana ke tona, he whare ke hoki.

⁹⁰ r. ibid

⁹¹ Makere Nikora 1989 korero.

E ai ki nga korero a J.E.Dalton⁹² e 63 putu te roa o te whare nei, e 26 putu te whanui. Ka anga atu te whare nei ki te rawhiti, ko te tuahu kei muri i te whare. Kaore i te mohio he tika ranei, he teka ranei enei korero, i te mea, i tukuna mai enei korero ki a Dalton, te ahua nei kaore a ia i tae atu kia kite. Waihoki, i hou mai etahi o nga whakaaro a Mackay e mea ana,

"...i a Io tetahi wahanga o te matauranga o tenei whare."

E hika ma, kaore ano au kia kite i a Io e whakahuatia ana i nga korero a Te Rawheoro, a Rangiuiua, a Mohi Ruatapu ranei. Kei te whai haere pea a Mackay i nga korero a Te Whatahoro.

Heoi ano, i tu te whare nei ki Mangakuku, Mangaheia. Kei runga maunga a Mangakuku. I raro iho ko Kuratau. Koinei te kainga o nga whanau i noho atu ki Mangaheia. Mehemea ka u mai te tangata ki Uawa, kaore i ata kite i tuawhenua, engari ko te whanga tonu, ko te wahi e tu nei te taone. Ki te whai haere i te awa, ki te peka atu hoki ki Mangaheia, ka kite i te nui o te tangata. Koinei nga pa, nga kainga o mua. I noho nga tangata ki Kuratau, engari ko te whare wananga ka whakaturia ki wahi ke, na tona tapu i pera ai. Ka huri te ao, ka hunuku te tangata. Ko te take, ka mahue iho ko nga pa tuwhatawhata, i te mea, ka tae te rongo ki tenei wahi, kaore i whakatika ki te whawhai. Ko te paheketanga tenei ki raro, ka huihui nga tangata ki nga whenua raorao, ki nga repo hoki ki te mahi. Ka heke hoki a Te Rawheoro ki Takuahiroa. Ka waipukengia, ka hunuku ano ki Waimaunu, ka tu a Te Rawheoro ki reira. Ko te wahi whakamutunga i tu ai te whare nei, ko Ruapekapeka, kei te taha raki o te awa o Uawa, ara, e tata atu ana ki te kura o Uawa inaianei.⁹³

I te wa i a Rangiuiua i tu te whare ki Waimaunu, ki Ruapekapeka hoki. ka haere nga tamariki o ia wahi, nga tohunga hoki, ki reira akoako ai. Ko etahi o nga tangata i tae atu ki reira i taua wa no Ngati Ira. Kaore au i te whakanui i te iwi nei, engari koinei nga korero i mau i ahau. Me whai haere ano i ta Apirana tenei take korero;⁹⁴

⁹²Mackay 1949 p7

⁹³Tirohia te mahere whenua

⁹⁴Ngata 1930 p26

"Ina hoki i te wa i a Rangiuiua ko Tokipuanga tetahi o nga tangata whakataki o nga korero raua ko Mohi Ruatapu. Na, ko Tokipuanga no Ngati Ira. Na, kaore e kore kua hanumi haere nga korero a nga whare nei. kaore hoki e taea te wehe ko ehea no roto i o Ngati Ira ake whare, ko ehea no Te Rawheoro. Otira ko te ingoa nui, whaimana i mau ki te Rawheoro."

'Ka penei hoki nga korero a Pine Taiapa⁹⁵;

"I noho au ki roto o Tokomaru, i te taha o taku tipuna o Pine Wahapeka Ngawaea, nana au i poipoi. He kaumatua tenei e uru ana ki roto ki nga tikanga Maori, karakia, whare wananga, me era atu huihuinga a te Maori. ko ona whanaunga piripono no Ngati Ira, nga tangata noho o Hikuwai, ko nga Matahiki, ko nga Pewhairangi. Ko te kainga noho hoki tenei o Houtaketake, he tohunga no roto o Te Rawheoro, te whare wananga nui o Ngati Porou i te wa i a Rangiuiua. he nui nga taonga i tenei tohunga, a te Maori, ka waiho a Hikuwai hei haerenga ma te tangata ki te kimi i tana e hiahia ana ia, waihoki ka tu i ia wa he huihuinga ma te iwi e manako ana ki nga taonga a roto o te whare wananga. I muri iho o te matenga o Houtaketake, ka mau tonu i nga Matahiki, i nga Pewhairangi te ngakau nui ki te hari haere tonu i enei taonga i waenganui o to ratau hapu. Ka tu te hui penei, ka haere maua ko taku tipuna ki reira, a, pau atu te marama i reira. Ka kite au i tetahi tangata tau ki te korero, ka rongo au e karangatia ko Te Kooro Pewhairangi. Kaore matau nga tamariki i mohio ki te tikanga o ta ratau hui, ia ra, ia po; ko te warowaro anake e rangona ana."

Ka korero ano a Pine Taiapa mo nga mahi tuhituhi a Te Kooro raua ko Tiopira Potango, te tangata nana etahi o nga whakapapa i nga whakamaramatanga mo te tangi a Rangiuiua. Ko te tikanga ia, i akoako enei tangata i nga wananga o Te Rawheoro, i tuhia ano e raua enei korero, i mau hoki hei taonga ma matau o Uawa. Mo te taha ki a Te Kooro me Ngati Ira, te ahua nei i haere ano nga mahi a Te Rawheoro ki roto o Hikuwai, ahakoa kaore i taea te wehe ko ehea nga mahi a Ngati Ira ake whare, a Te Rawheoro ranei. Ko te mea nui hoki, i noho mana tonu a Te Rawheoro hei whare wananga i Te Tairawhiti.

Me whai ano i nga korero a Te Whatahoro mo te whare nei;⁹⁶

"Tirohia nga korero a Nepia Pohuhu:- Kei te 'Wananga' Vol.1/141:-
'Ko tenei me ata whakatepe ta taua tuhituhi mai i nga pu o nga rangi, i nga

⁹⁵Te Kooro Kiriahuru, 1906, i roto i a Dewes, 1972, Ms p10

⁹⁶Ngata 1930 p27

takere o te po. Kia pai to tuhituhi, koi ki aku hoa noku te he. Engari e koe ma to tuakana papa, ma Moihī Te Matorohanga e whakatika. Ko ia te mea o matau i tutuki ki Uawa, ki Te Rawheoro. Ko te whare tera o Te Aitanga a Hauiti, o Ngati Ira, o Te Whanau a Ruataupare, o Ngati Whakarara.'

Tirohia nga korero a Te Matorohanga(o Wairarapa):-Kei te Kauaerunga(Mem Pol.Soc. 3/10):- Na me whakamarama au i tenei, he kupu tautohe tenei na nga tohunga i roto i te whare wananga i a matou i Uawa, i roto i Te Rawheoro. Ko taua tautohe mo nga whetu.

Kei Te Matorohanga MS p44:- Na me whakamarama ano au i konei, i a matou i Uawa i roto i te whare wananga o Te Aitanga a Hauiti, o Ngati Kahukuranui, a Ruataupare, o Rongowhakaata, ko Rangiuia te tangata, ko Te Rawheoro te whare, he tomo ta nga iwi o waho, ka rongo atu au ki a Rangiuia i penei te poroporoaki a Tane ki a Rehua(ka whakaatu ia). Ka mutu te wahi i rereke o tenei korero tae noa ki nga whakapapa. Kati e pai ana, e rite ana; ka pa ia nei he whare kotahi, he po kotahi, nana i tuata te wananga! Tena ko tenei he tamaroa ano ko tona whare, he tamaroa ano ko tona whare. Tawika ra au e whakaatu ake i te takarepatanga o nga take o Te Rawheoro.

Kei Te Matorohanga MS p65-66:- Ko te kawē i waha iho ai te wananga me nga whatukura ko Whitirau ki etahi, ko Kawerau ki etahi. Kati i whakatuturutia i roto i Te Rawheoro, i te whare o Rangiuia, o Te Aitanga a Hauiti, ko Whitirau te ingoa tuturu.

Na ki etahi tohunga ko nga ingoa o nga kete o te wananga nei ko te Ketetua, ko te Ketearo, ko te Ketematua. Kati e pai ana, he iwi ano ko tona whare me ana korero me ona tohunga; pera nga iwi katoa. Engari i hinga taua take korero i roto i Te Rawheoro mo aua kete i kiia ake nei. I kitea i reira he korero rawaho, kaore i nga whare wananga o nga uri a Rongokako, a Paikea.

Kei Te Matorohanga MS p110:- Me kati i konei taku whakapapa koi takahi au i runga i nga whakapapa a aku hoa, kei te mohio hoki au kei nga tokomanga raua e whakahaere ana, me era atu tohunga. Engari a Toro o maua, e rua rawa nga whare i pahure ai au i taku taina papa. Ko Uawa te kainga kei te rawhiti, ko Te Aitanga a Hauiti te iwi, ko Ngati Kahukuranui, ko Te kani a Takirau te rangatira, ko Te Rawheoro te whare wananga; ko Rangiuia, ko Tokipuanga, ko Mohi Ruatapu nga tohunga tokotu o te whare wananga. I reira au pau noa nga kaupeka o te tau e wha i au ki reira. Aku hoa ko Mohi Tautapa, ko Tareahi, ko Tamaitiheke Te Kerehi. Ka mutu matau. No Te Aitanga a Mahaki, no Rongowhakaata, no Ngai Tahupo, no Ngati Ruapani, no Ngati Rakaipaka, no Ngati Ira, no Ngati Ruataupare, no Ngati Rakaiaora, no Ngati Porou katoa tae noa ki Wharekahika, nona nga tohunga i roto i taua whare i Te Rawheoro.

Ko Rangiuia te kaiwhakatakoto i te tatai, ko Tokipuanga te kaituruki, ko Mohi Ruatapu te kaiwetewete, me era atu tohunga. Ko te mutunga o tenei taonga o te whare wananga. Ka hoki mai matau ki Nukutaurua nei."

Ko te wa i korerotia ai enei kupu whakamutunga nei e Te Matorohanga, ko te hokinga mai i te pakanga i Tokaakuku, i te rohe o Te Whanau a Apanui, i te tau 1936. Ka tae ki Uawa ka whakatuwheratia a Te Rawheoro. Ka hoki ano ki a Apirana, mana e whakaoti tenei korero ana;⁹⁷

"Tirohia ano hoki te kupu a Paratene Te Okawhare, tetahi o nga tohunga o Wairarapa, kei tana pukapuka i kapea e Te Whatahoro (Te Okawhare MS p29):-'Ko taua karakia kei a Moihī Torohanga, e mohio ana aua karakia katoa; ko ia hoki te mea o matau i whakaputaia i te whare maire i Nukutaurua, i Uawa mo era ahuatanga.'

Kati ake i ena hei whakahuatanga i konei, hei whakapono mo tera kupu, he whare wananga whaimana a Te Rawheoro, he tohunga nui a Rangiuia, a e whakamaui atu ana nga korero o tera whare hei whakatau i nga korero tautohe; a ko te tohunga i tae ki tera whare ka kiia i hipa ake i ona hoa, kaore nei i waimarie kia tae ki reira."

Kua hua ake enei korero hei whakamana i a Te Rawheoro kia kiia ake ai he whare wananga nui i tona wa. I mohiotia whanuitia nga korero a te whare nei me ona tohunga, i noho hoki hei huihuinga ma nga puwananga o Te Tairāwhiti tae atu ki Wairarapa. Kaore i te tino mohiotia he aha te tau i mutu ai nga mahi a Te Rawheoro o Rangiuia, engari mohio tonu i mutu ai i Ruapekapeka ki te taha o te kainga o Te Kani a Takirau. Ko ana mahi Maori ka haere tonu, ara, ka pupuri tonu i a Ngati Ira o Hikuwai, i roto i nga korero me nga whakapapa i tukuna iho ai e Te Kooro Pewhairangi, e Mohi Ruatapu ma. I mau tonu hoki i a Te Aitanga a Hauiti, ara i nga tangata pera i a Tiopira Potango. Ka tae ki te wa o te Ringatu, ka tahuri nga iwi o Uawa, o Hikuwai, o Tokomaru hoki ki tenei hahi. Nui tonu nga tangata i whai i nga akoako o te Hahi Ringatu, tae noa ki oku tipuna tonu, ki oku matua. Ko tetahi o nga pou o tenei hahi ko Te Wereta Winiata, no Mahanga, Mangatuna. Ko ia te tohunga o te Hahi Ringatu i roto o Uawa, ana, ko te whare i pupuri ai tenei hahi i Uawa ko Te Rawheoro. Ko nga tangata, ko nga whanau o tenei whare i hunuku ai i Kuratau, ka noho ki te taha tonga o te awa o Uawa, ka hanga taua whare ki reira.

⁹⁷ibid p28

Ko tona kaupapa ko te Hahi Ringatu, ko tana mahi, he whakaora i nga turoro, i nga mauuiui. Kua kiia ake e hara tenei whare i Te Rawheoro o mua. Ko te mana whare wananga o Te Rawheoro i tuku ke ki a Ruakapanga, te whare e tu nei ki te marae o Hauiti. Heoi ano tenei, ko te ingoa kei te mau tonu. Ko nga korero kua ngarongaro haere, ko nga waihotanga iho, ko nga waiata penei i ta Rangiuia, ko nga whakapapa a etahi, ko nga korero mokamoka noa iho.

Ki ahau nei, ka noho a te Rawheoro hei whare wananga whaimana i Te Tairawhiti no te mea: ko tona kaupapa, ko te toi whakairo. He take whaimana tenei ma te tangata; mehemea ka taea te whakapapa mai i te timatanga o te whakairo, ara, i a Tangaroa, i a Ruatēpūpūke, tae noa ki a Hingangaroa, ka mana te kaupapa ki to te Maori whakaaro ai, me te mohio ano he iwi pakari, he iwi matauranga te iwi e tarai ana i o ratau whakaaro, e whakairo ana i a ratau korero; tuarua, ko nga tipuna no ratau te kaupapa o Te Rawheoro, he tipuna rongonui, he tipuna whaimana i te Tairawhiti; tuatoru, ko nga korero hoki a etahi atu tohunga mo Te Rawheoro, ana mahi, ona tangata, he korero nui. Na enei ka kiia ake he whare whaimana a Te Rawheoro i te rohe whanui o Te Tairawhiti, mai i a Hingangaroa tae noa ki te wa i a Rangiuia.

Upoko Tuatoru

" Ko Rangiuiua te kaiwhakatakoto i te tatai."

Ko tenei wahanga korero mo Rangiuiua, he tangata, he tohunga. Ka tikina atu ano nga korero a Apirana hei timata i tenei wahi korero;⁹⁸

" Ko Rangiuiua he kaumatua rangatira no Te Aitanga a Hauiti, no Ngati Porou ahu atu ki roto o Turanga; ko ia hoki te tohunga whakamutunga o tera whare wananga o Te Rawheoro, i te wa e whakaakona ana nga mahi Maori, nga korero Maori o nehera. Ko te waiata nei rawa te maramara i toe o nga korero a tenei kaumatua. Haunga hoki tona tangi iti mo tona tamaiti, i taia nei ki te whakakaupapatanga hou o Nga Moteatea te waiata 66; a, haunga hoki ana korero i whakato ai ki roto ki etahi ake tohunga i whakaakona ki Te Rawheoro.

Ko tetahi tenei o nga ara o Rangiuiua:-

Porourangi

Hau Ueroa

Rakaipo Tokerau

Manutangirua Iwipupu

Hingangaroa Iranui Rongowhakaata

Hauiti = Kahukuraiti

Rongatipare = Rakaitakapunui

Hinepaka = Tamatauirā

Hikahuruhuru

Tawhiwhirangi

Te Ohotu = Nekeawa

Tukiore

Hinemoko = Tuhikirangi

Ngarangimatatauirā = Paretukiterangi

Rangiuiua

⁹⁸ibid p22

Kaore e mohiotia te wa i whanau mai a ia, engari ko te wa i puta mai ai nga korero mona ko nga tau 1830 - 1850. Ko Rangiuia te rangatira o nga hapu i te taha tonga o te awa o Uawa, a, ko Te Kani a Takirau ki te taha raki. Kaore i tino rata tetahi ki tetahi. Ko Waimaunu te kainga o Rangiuia i te wa i tae mai a Polack ki Uawa i te tau 1835. Ka noho ririri nga iwi o nga taha e rua o te awa, ka kite hoki a Polack i te wehi, i te weriweri hoki o nga mahi a Rangiuia e haka ana, e kohukohu ana⁹⁹.

Kaore a Rangiuia i noho kau ki Waimaunu engari i haeretia te rohe o Te Aitanga a Hauiti e ia. I noho hoki a ia ki Anaura, ki Mangatuna, ki Puketawai, ki Uawa tonu. I noho ma nga kaupapa tana noho i whakarite ai. Ko Ohineauhuia te ingoa o tetahi o ona whare kaore i te tino mohiotia te wahi i tu ai tenei whare. Ko Ruapekapeka ano tetahi, a i tu tenei whare ki te taha raki o te awa o Uawa e tata atu ana ki te whare o Te Kani a Takirau. Ahakoa no taha ke o te awa a Rangiuia ko te take pea i hunuku atu ai ki te taha o Te Kani ma kia taea ai te whaimahi ki nga hoa Pakeha o Te Kani a Takirau. I noho a Te Kani a Takirau hei kaitiaki, hei kaimanaaki i etahi o nga Pakeha i noho ki Uawa, ara, ki nga tangata pera i a Charles Baker¹⁰⁰. Ki oku whakaaro i penei hoki te mahi a te Maori ina tae mai ai a tauwi ki tenei whenua. Ka kite atu i nga mea pai a tetahi atu, ka hiahia atu, ka whakahoahoa kia riro i a ia aua mea, ahakoa he aha. Tokomaha nga pakeha i noho pai i waenganui iwi Maori. He taonga a ratau i hiahia ai e te Maori. Koira pea i whakatata a Te Kani a Takirau ki etahi o enei pakeha, me kore pea e riro i a ia o ratau taonga. Ka pera hoki a Rangiuia ina hunuku atu a ia ki te taha o Te Kani noho ai.

E ai ki nga korero o Nga Tangata Taumata Rau¹⁰¹ ko Rangiuia tetahi o nga rangatira o Te Tairawhiti i haina i Te Tiriti o Waitangi (te tauira i haria e Wiremu Wiremu ki nga rohe) ki Uawa, Mei 1840. Ka puta i a au te whakaaro nei; mehemea ko Te Kani a Takirau to matau ariki i taua wa, me te mohio ano, he tangata i whaihoa ki te pakeha, he aha i kore ai ia i ta i tana moko ki te Tiriti o Waitangi? Ki

⁹⁹ Nga Tangata Taumata Rau 1990 p292

¹⁰⁰ Mackay 1949 p171 He mihinare tenei tangata.

¹⁰¹ Dept Internal Affairs 1990

ahau nei he tautohetohe no raua ko Rangiuiua i kore ai ia i ta i tana moko. He whaimana te mahi a nga rangatira nei, kia eke ai tetahi hei rangatira atu i tetahi. Ahakoa he mana ke to tetahi, he mana ke to tetahi, ka uru mai tenei ahuatanga, ara ko te Tiriti nei hei mea whakamana hoki i a raua. Kua mau nei te moko o Rangiuiua ki Te Tiriti o Waitangi. Kua whaimana ranei, pehea ranei ? Ka whakautua tenei patai ki to te tangata whakaaro mo Te Tiriti o Waitangi whakamana ai. Ki ahau nei, ae, i whaimana a Rangiuiua i te wa i hainatia ai Te Tiriti o Waitangi, a tae noa ki tenei wa e whaimana ana taua Tiriti.

Ko tetahi o nga take korero i ata whakaarotia e au, ko te ingoa o te tangata nei, o Rangiuiua. Mo nga korero e pa ana ki a Te Rawheoro me te wananga, ko Rangiuiua tonu te ingoa i whakahuahuatia ai. Ka tae ki te wa i whakatata atu a Rangiuiua ki Uawa, ara, ka tutaki atu ki a Charles Baker ma. Ka whai ingoa ano, ko Nopera; tena pea i iriiritia a ia e te mihinare. Ko te take, kua kore inaianei pera i te tangata, otira ko wai ka mohio he aha te take i huri pera atu te tangata i ata wanangatia i roto i te hohonutanga o te matauranga Maori? He hiahia pea nona ki nga tikanga a te pakeha hei pai mana, ma tona iwi hoki? He take whakahoahoa hoki kia riro i a ia tenei mea te taonga a te pakeha. He koi te hinengaro o Rangiuiua, i mohio hoki pea a ia, rite tonu te haramaitanga a te pakeha me ona taonga, me ona tikanga. E tika ana me whai paku atu i a ratau mo nga mea pai ma te Maori. Ahakoa kaore a Rangiuiua i tino rata atu ki etahi o nga pakeha i Uawa, ka mohio tonu a ia he painga hoki a ratau.

He whanau hoki ta Rangiuiua. He whakapapa motuhake heke iho i a ia tae noa ki tenei ra. Kaore i kotiti atu te whakapapa nei, ko te take he wehi pea no te tangata ki te moe i tetahi o nga uri o Rangiuiua, he momo tangata. Tera ano etahi tangata e ki ana, he uri ratau na te tipuna nei; kati, e he ana etahi o a ratau whakapapa; he mahi whakamana ta ratau mahi.

Ko nga korero mo Rangiuiua i tuhia, i korerotia e te pakeha, he korero whakapae, whakataunu i a ia. He tangata weriweri, he tangata kino, he kore-whakapono ki a ratau. Engari ko a te Maori korero he rereke. He tangata a Rangiuiua, he tohunga i

tona wa. Ka whakahuatia tona ingoa, ka mohio te tangata Maori. Ka hokihoki mai a Te Rawheoro, a Hingangaroa, a Kahukura ma i te po. He mana tona; ko ia hoki te tohunga o Te Rawheoro e tino korerotia ana, atu i a Hingangaroa. Ko taku e whakaaro nei, tera te tokomaha o nga tohunga i urutomo, i puta atu hoki i Te Rawheoro i mua atu i a Rangiuiua, kaore e korerotia ana. Ka mau ko te ingoa nei, ko Rangiuiua hei ingoa wehi, hei ingoa mana i waenganui o nga iwi o Te Tairawhiti.

Upoko Tuawha

"Haere ra e hika i te raumati e"

Ko Te Tangi a Rangiuiua¹⁰²

Whiti 1

- Kei te kimi noa, kei te rapa noa au e hika
 I to wairua kia kitea e au, kia moe taua
 Tena pea koe kei nga marae whare
 E whakawarea ana ki ahau mahi, e,
 5 I waiho i muri ra.
 He korou ka tu ki roto te ana o Paikea;
 Ka riri to tira ki te pouriuri,
 Ka riri to tira ki te potangotango,
 Ka riro mai Karareha.
 10 I waiho ki au ko te Rangi-taumutu,
 Ko te Rangi-taukamo;
 Utaina ake ai te marae, Maraenui pea,
 Marae tawha, marae o Aitu,
 I tipu ai te riri, i tipu ai te nguha,
 15 I tipu ai te kakari ki waho ra,
 Ko Tama, ko Tutu, ko Heihei,
 Ko Uenuku, ko Rongomai, ko Kahukura,
 Ko te kai a te tini.
 Me kohu tona roro ki roto o Tarakura;
 20 Me kohu tona roro ki roto o Horokanga;
 Me kohu tona roro ki te kapa i muri nei.
 Ma Herehere ra, ma to tipuna,
 Mana e whakatapu,
 Turangi-pupuha, Turangi-paeake.
 25 He tauehe-nuku, he tauehe-rangi
 Kia tau ki te kore i waho e, i.

¹⁰² Ngata 1930 pp 29-35

Whiti 2

- E hika hoki koe ki o takanga nei,
 E kata haere ana i nga marae whare
 Hai atua kai ake mo roto i ahau, aue!
 30 E moe mai na koe i te po tuauki
 E ara ki runga ra, korero ki au,
 Koi noho puku au i te whare tahu.
 Koi maha noa atu e roto i au,
 Akuanei, e hika, te wetewete ai,
 35 Kia puta ra koe ki te rangi tuatahi.
 He uri au no Tane, i hangahanga noa ra
 I a Hineahuone; ka tu te ringaringa
 Ka tu te waewae, ka tu te mahuna
 Ka toro mai tona ure ki runga i te tipuaki,
 40 Koia te tota, e i.
 Ka tapatu ki roto o te kanohi
 Ko te karu tena;
 Ki te pongaihu, ko te kea tena;
 Ki te waha ra ina, ko te mare tena:
 45 Ki te keke rawa, ko te riko werawera.
 Ka hangai ki te tara
 Me ko Hine-manuhiri, nana te kahurangi;
 Ko Hine-rauwharangi, nana te waiapu;
 Ko Hine-kapuarangi, nana te pohatu;
 50 Ko Hine-a-tauira, ko Uru ra tana, a i;
 He korero huna ia na na o tipuna
 Ki taumata i te Maurea!
 Ko Ngana ra tana, ko Waioketerangi
 Ko Te Aotu, e, ko Te Aohore ra,
 55 Te Aotaruaite, Te Aomatakaka,
 Mouriui e, Morekareka ra,
 Mohikutu e, Mohikutohe ra,
 Mohikuataura, ko Whiro-te-tipua-manatu;
 Ko Tawakewake, ko Tawhangawhanga,
 60 Me ko Tamakitehau, ko Tamakitekapua,
 Te Haerengaawatea, ko Toi-te-huatahi
 Ko tangata i te kai rakau,
 I te ponga, i te ti, e i!
 Ko Rauru tena, ka tukua e koe
 65 Ki a Awatikokino;
 Kia mau, e hika, ki a Whatonga, e,
 Kia Ruarangi, e, ki a Poutiriao,
 Ko te Manutohikura, na Taneuarangi
 Ka noho ko Rongomaitahanui,
 70 Ko Tama, ko Paikea!
 He tahu akonga na te whenua,

- Ka whitia ki a Kahutia, e.
 Peka mai, e hika, koi tutata koe
 Ki a Pouheni e, ki a Tarawhakatu
 75 Ko Tarapunga ia, ko Tarapaea ra,
 Ko Rakaiteuru, Matuapapaki e,
 Ko te Rangituatahi, me ko Tamakemake e,
 Ka waiho mo te nuinga i te ao,
 Motuhia te pito i a koe ki te po, na i!

Whiti 3

- 80 E moe ana au i taku moe reka,
 Whakamatatutia ka maranga kai runga
 I te po roa, e, o Hinematikotai,
 I kukume tonu nei kia ngata te kanohi.
 Tena ra ia Tutapa-kahurangi,
 85 Puritia mai ra i te apai o te whare,
 Ka titiro iho koe, ka moe te kanohi;
 Ka tangi mai tona ihu, ka ngongoro tera;
 Ka waiho hai atua, ka tangi mai ki muri.
 Mauria atu ra e te au whakapeke
 90 I a Tamatukurangi;
 Ka paoa ki waho ra, ki te Kopani, e,
 Ki te Kahu-o-te-rangi,
 Ko te Ata-ka-ihia, ko te Ata-hapara,
 Ko te Ata-ka-pakaru, ka rere mai te ra;
 95 Whiti ana i roto ra, he ohomauri hine,
 Ka tu mai te takahi ki a Tamaururangi
 Tomo atu, e hika, i te Taeonui-na-rangi,
 I a Uewhiwhi e, i a Uengana ra.
 Kauaka te Rangi tapu hai taupurua iho
 100 Ko te Rangi-tihore, ko te Rangi-waruhia
 Kia marama koe ki te kete a Tane,
 I mauria atu nei hei tohu mo tona matua;
 Tataitia ra, tiwhaia i runga ra,
 Ki a Autahi, e, ki a Puanga ra ia,
 105 Ki a Takurua ra, ringihia i te kete,
 Ko te Ika o te rangi ka ngaoko i runga nei.
 Ma Puhahana ra, ma Raurumawera,
 Tupatia iho ki te tihi o Tane;
 Ka mate i kona i a Tahukungia
 110 I a Tahumaero, ko Tahuaitu, e,
 Ko koe ra tera, e hika e!

Whiti 4

- Moe mai, e hika, i roto te whare kino,
 I te whare pouri!
 Heuea ake ra, ka he to manawa;
 115 Ka titiro ki waho ra, ki te waka hoehoe,
 Kai Wairoro ra, e,
 Ka puta te pa raki, ka pa kai to ihu
 Nau i moe po, no muri i mate ai.
 I tukua mai nei ko te Tongahuruhuru
 120 Ko te Tongahawi, ko te Tongataupuru;
 Ka pupuru te atua ki roto ki a koe.
 Ka whai atu na koe ki a Te Aomatangi,
 Ki a Katakata, e, ki a Wheruru, e,
 Ki a Kiwa ra ia, nana nei te Moana,
 125 Nana nei Ngarunui, nana nei Ngaruroa
 Ka wawae i te peka ki a Marangai,
 Ki a Tikowhare ra, ki a Honuhonu, e,
 Ki a Kekerepo, ka taka mai ki waho,
 Hai a Ututangi, e, hai a Utupawa ra.
 130 Ka mamao ki te rangi ko Takurangi pea.
 Ka tau ki raro ra, ki Waianiu ra,
 Ki Kokoariki, he whare ka tu mai
 Kai to matua, e, kai a Te Auori, e,
 Kai a Ngapata ra, na Te Hiakai koe;
 135 Na Hineteariki ko Pikihero pea,
 Ko Hineuru ano, ko Tamauia, e,
 Ko koutou ra tena, e tama ma, e i!

Whiti 5

- Ko wai ra, e hika, to mata
 I haere ai koe ki te po?
 140 Ko Turanga-wahine, ko Turanga-tane;
 Ko te mata tena a to tipuna
 A te Awariki i te manutukutuku,
 Ka hinga tona puta ko Waiotira, e.
 I oma atu na koe ki a Papa ra ia,
 145 I hurihia atu ra e Tane ki waho ra,
 Puta mai i roto ra ko Ruaumoko, e;
 Tarewa i tona puta ko te Raukape ra.
 Ko te More-o-te-rangi ka kume i a tini,
 E waitohu ake ana ki te Aomarama.
 150 Ka Ngarue-te-whenua, ka Ngaoko-te-moana,
 Ko te Timu-o-te-rangi, ko te Take-o-te-rangi

- Ko Maru-i-tauira, ko Maru-i-taura
 Ko Maru-i-tawai, ko Maru-i-torohanga
 Ko Maru-i-taketake, ko Maru-whakatipua
 155 Ka ea ki runga ra ko te Tumoremore, ko te Tuhaha,
 Ko Ruakapanga, e, ko te Manunui, e,
 Ko Ruatehohonu, ko Uwawekiuta,
 Ko Manawapau, e, ko Kouri na ra,
 Ko Tumaaurirere me ko Rongowhakaata,
 160 Ko Rongomairatahi, ko Hinetuwaiwai,
 Ko Rongomai hikao, ko Ruawhetuki, e,
 Ko Hitamuri ra, ko Turourou na,
 Ko Te Ikawhakatu ki roto o Turanga.
 E he mai na koe ki tou matua
 165 I tipu ai ki te ao, i wehi ai na koe.
 Kati ra, e hika, hoki mai i kona,
 Pokaitia mai ki a Moetai, e,
 Ki a Rongokauai, ki a Kahukuraiti,
 Ki tenei tini ra, e taka i waho ra!
 170 Ka mutua koe, e hika e i!

Whiti 6

- Haere ra, e hika, i te raumati, e,
 I te paki ka takoto, ka mahana ra koe
 I te moe pouaru na.
 Ko koe anake ia nau i hora atu
 175 I te takapau, e, no Hinetewaiwai
 Ki te ara i waho nei;
 I a Tangaroa, e, i a Poutu, e,
 I a Ruatepupuke, ia Manuruhi, e.
 Ma Rangiotiatu mana e whakatika
 180 I te ara mohou;
 Ko Ruatekukakore, ko Ruateparakore,
 Ko Ruateatamai, mate atu ki te po, aue!
 Hopukia iho ra Tatuamauwawe ki roto ki a koe,
 I a Pakipaki, e, i a te Ruruku, e;
 185 Ko te Pu tenei, ko te Weu tena,
 Ko Tamorenuku koe, ko Tamorerangi, e,
 Ko Tiakiwaho na, ko Whakarongowaho na,
 Ko Karangapo, e, ko Kuao pea,
 Te tangata hai tiaki mo te wao, i topea e Rata
 190 Hai patu mo Matukutangotango
 To toki, e hika, ko Hui-te-rangiora
 To toki, e hika, te Atua-haemata;
 To toki, e hika, ko te Rakuraku-a-Tawhaki!
 Tenei hoki te Manawakaue,
 195 Tenei hoki te Manawakapore,

- Ko taku manawa ra ka hoake mohou,
 Te Manawanui-o-rangi,
 Ko Houtina, ko Houmaota,
 Ko Te Ahutu koe, ko Horotepo, e,
 200 Ko Maruanuku, ko Maruarangi
 Ko Hauwhakaturia, ko Whakahotunuku,
 Ko Whakahoturangi, ko Tu ano ra,
 Ko Te Aomarama, aue!
 Ko Tataiarorangi, ko Te Huapae ra,
 205 Ko Te Rangihopukia, ko Hinehuhuritai
 Me ko Manutangirua, ko Hingangaroa.
 Ka tu tona whare, Te Rawheoro, e;
 Ka tipu te whaihanga, e hika, ki Uawa
 Ka riro te whakautu, te Ngaio-tu-ki-Rarotonga
 210 Ka riro te manaia, ka riro te taowaru;
 Ka taka i raro na, i a Apanui, e;
 Ka puta ki Turanga, ka hangai atu koe
 Ki te ao o te tonga, i patua ai koe;
 Kia whakarongo mai e to tipuna papa,
 215 E Te Matorohanga, na i!

Whiti 7

- Kai kinikini ai te mamae i au
 Ki taku mea ra, e noho poto mai ra!
 Ka hua au, e hika, ko koe pea ra
 E whakaharuru ana hei tohou moenga,
 220 Kaore pea ia te atua nana koe i kai
 He mokai Kahukura no te whakahongi atu
 Ki te kumara ra, e;
 Ka mina to kaki, ka horo te huare
 Ka utaia mai na ki te ta noho ai,
 225 Apititia iho ki te rango o te waka,
 Ko te Tahuri-ke, ko te Ta-ke ra,
 He rango whakahaere ko Manutawhiorangi,
 He mokai Kahukura no te waka hoehoe;
 He mokai Kahukura no te waka kahakina,
 230 Kaore i homai, ka tangohia mai na;
 I u atu na koe ki Nukutaurua.
 He mokai Kahukura no te hoko ipu hinu,
 He mokai Kahukura no te hoko kakahu,
 Taka mai i te ara i a Hotuwhakahinga,
 235 Waha mai ano e Tuheia i Pukeatua nei,
 Ka tukitukia iho, ka pakaru rikiriki
 Ki to upoko ra
 Ka homai ki konei, hei huke umu ake
 Ma Hinehaua mo tohou rangatira,
 240 Ka riro i a ia mou ra, e hika, e i!

Ko tenei taku whakapakehatanga o te waiata tangi nei.

The Lament of Rangiuiia

Verse 1.

I search and seek, oh son
 For your spirit, so I may see, and we may sleep
 Perhaps you are out and about
 Occupying yourself
 5 Whilst left behind
 A compelling presence within the Cave of Paikea
 You departed to the dark night
 You depart to the deep dark night
 I am left Karareha
 10 Unto me is the Abrupt Day
 The Day of Watering Eyes
 Bring forth onto the marae, Great-marae
 Parched-marae, the marae of debate and battle
 Where anger arises, where rage abounds
 15 Where battle ensues
 Tis Tama, Tutu, and Heihei
 Uenuku, Rongomai and Kahukura
 They are food for the multitudes
 Cook his brain in Tarakura
 20 Cook his brain in Horokanga
 Cook his brain in the earth oven set aside
 Your ancestor Herehere
 Will sanctify it so
 Turangi of the upwelling, Turangi of the outspread
 25 Shall be separated below and separated above
 And cast out into the void

Verse 2.

Return oh son to your wanderings of old
 Where you roamed carefree from place to place
 And caused me to yearn within
 30 There you lie in the midst of night
 Arise and speak to me
 Lest I remain in the house of learning
 Alone with my many thoughts
 Presently oh son you shall depart
 35 And emerge at the first heaven
 I am a descendant of Tane who created
 Hineahuone, and so her arms were formed
 As were her legs and her head

And he did copulate with her crown
 40 Hence the emergence of sweat
 He did also with her eyes,
 And they discharged so
 And with her nostrils, hence mucus
 Then to her mouth, from whence comes saliva
 45 And with her armpits also, from which comes sweat also
 And indeed in mating with her
 She begat Hinemanuhiri, from whom greenstone derives
 And Hinerauwharangi, from whom flint derives
 And Hinekapuarangi, from whom stone derives
 50 And Hinetauira, who begat Uru
 These stories which were kept guarded by your ancestors
 At the summit of Maurea
 Ngana was born, and also Waiokiterangi
 Te Aotu, Te Aohore
 55 Te Aotaruaite, Te Ao Matakaka
 Mouriuri, Morekareka
 Mohikutu, Mohikutohe ra
 Mohikuitauira, Whirotetipuamanatu
 Tawakewake, Tawhangawhanga
 60 Tamakitehau, Tamakitekapua
 Te Haerengaawatea, Toitehuatahi
 He who partook of food of the forest
 That is the tree fern and the cabbage tree
 There was Rauru, from there you were sent to
 65 Awatikokino
 Hold fast to that line to Whatonga
 To Ruarangi, to Poutiriao
 Manutohikura, Taneuarangi
 Who married Rongomaitahanui
 70 And had Tama, that is Paikea
 Who was indeed of this land
 Quite apart from Kahutiaturangi
 Let us proceed now oh son
 To Pouheni, to Tarawhakatu
 75 And indeed Tarapunga, and Tarapaea
 Rakaiteuru, Matuapapaki
 Te Rangituatahi, and Tamakemake
 Let us leave then the multitudes of this world
 Thus separated are you unto the night

Verse 3.

80 How restful this sleep of mine is
 Awakened am I
 In the long night of Hinematikotai
 Which was extended to satisfy the eyes

- There indeed is Tutapakahurangi
 85 Held fast in the apex of the house
 You gaze down, at those asleep
 A sound from his nose, tis the snoring there
 And so it appears as a spiritual presence beckoning from behind
 Carried away by the folding tide
 90 Was Tamatukurangi
 Scattered outside to the Closed-doorway
 To the Ornamented-garment
 Tis the Dawn-shining-through, tis the Dawn-arising
 Tis the Breaking-dawn, when the sun comes forth
 95 And there within arises suddenly a feeling
 Which propels one towards Tamaururangi
 Enter oh son the Great-thicket of Rangi
 Where dwell Uewhiwhi, and Uengana
 Let not the Sacred-sky become overcast
 100 But let it be the Clear-sky, the Sky-scraped apart
 So that you will see clearly the kit of Tane
 Which was brought about to ornament his father
 It was spread and flung on high
 Unto Canopus, unto Rigel
 105 And Sirius too, sowed from the kit
 Was the Milky Way which stirs above
 Twas for Rising-heat, and the scattered masses of clouds
 Which fled unto the summit of Tane
 And there laid waste by the Opressive-Tahu
 110 By the Drifting-Tahu, by Tahu-the-demon
 That is you, oh son

Verse 4.

- Sleep there my son in the evil house
 In the house of mourning
 Separated are you and gone is your breath of life
 115 Look outside there to the paddling canoe
 And there at Wairoro
 There came about from the north something that you sensed
 You slept in the night, and death followed
 And so was unleashed the south east wind
 120 The south westerly and the dark southerly
 And the demon took hold within you
 And so you did follow Te Aomatangi
 Katakata, and Wheruru
 And indeed Kiwa, from whom came Moana
 125 Then Ngarunui, and Ngaruroa
 Let us follow the branch to Marangai
 To Tikowhare, to Honuhonu
 To Kekerepo, and appear

- At Ututangi and Utupawa
 130 Ascend now on high to Takurangi
 And come down indeed to Waianiu
 To Kokoariki, where stands the house
 And there is your parent, Te Auori
 And Ngapata, you are of Te Hiakai;
 135 From Hineteariki descend Pikihero
 Hineuru, and Tamauia
 That is indeed you oh my sons

Verse 5.

- Who indeed oh son was the medium
 Who caused you to depart into the night
 140 Twas Turangawahine and Turangatane
 That was the medium of your ancestor
 Te Awariki who let fly the kites
 And caused the battle at Waiotira
 You have sped on unto Papa
 145 Who was turned over by Tane
 And so emerged Ruaumoko
 Suspended from his place of emergence was Te Raukape
 And Te More-o-te-rangi who drew in the many
 And showed the way to Te Aomarama
 150 And so the earth trembles and the sea stirs
 Tis Te Timu-o-te-rangi, and Te Take-o-te-rangi
 And also Maruitauira, Maruitaura
 Maruitawai, Maruitorohanga
 Maruitaketake, and Maruwhakatipua
 155 And lo we emerge at Tumoremore and Tuhaha
 And indeed at Ruakapanga, Te Manunui
 Ruatehohonu, Uw00000000000000000000awekiuta
 Manawapau, and Kouri
 Tumaaurirere and Rongowhakaata
 160 And so Rongomairatahi, Hinetuwaiwai
 Rongomaihihikao, Ruawhetuki
 Hitamuri, Turourou
 And Te Ikawhakatu in Turanga
 Lest you may be mistaken to your parent
 165 You grew up and showed due respect in this world
 Therefore return now oh son from there
 Assemble unto Moetai
 To Rongokauai, to Kahukuraiti
 To the many gathered beyond
 170 Ah so be it my son

Verse 6.

- Farewell oh son in this time of summer
 In the calmness laid down, to warm you
 In the sleep of widowhood
 Twas you alone who laid out
 175 The wide mat of Hineteiwaiwa
 to the path beyond;
 With Tangaroa, Poutu
 With Ruatēpupuke, and Manuruhi
 Rangiotiatu will lay down
 180 A path for you
 To Rua-the-well-of-thought, Rua-without-waste-chips, Rua-without-dust
 Rua-the-beautiful, gone unto death, ah me
 Grasped within you is Tatuamauwawe
 With Pakipaki, and Te Ruruku
 185 This is Te Pu, that is Te Weu
 And so Tamorenuku and Tamorerangi
 Tiaki-i-waho, Whakarongowaho
 Karangapo, and Kuao
 Twas he who guarded the realm, that was levelled by Rata
 190 To kill Matukutangotango
 Your adze oh son was Huitangiora
 Your adze oh son was Te Atua-haemata
 Your adze oh son was Te Rakuraku a Tawhaki
 This is indeed The Disturbed Heart
 195 This is indeed The Anxious Heart
 My own heart I give for you
 The Great-heart-of-Rangi
 Tis Houtina and Houmaota
 You are Te Ahutu and Horotepo
 200 There was Maruanuku and Maruarangi
 Hauwhakaturia, Whakahotunuku
 Whakahoturangi, and indeed there was Tu
 And Te Aomarama
 Tataiarorangi had Te Huapae
 205 Te Rangihopukia had Hinehuhurita
 Who had Manutangirua, who had Hingangaroa
 He it was who established the house, Te Rawheoro
 And Arts and Crafts flourished my son at Uawa
 There came in payment Te Ngaio-tu-ki-Rarotonga
 210 And was exchanged for the manaia and the taowaru
 Passing round thence to the north, to Apanui
 Emerging also at Turanga, where you will face
 The clouds from the south, whence came your doom
 So that your elder may hear of this
 215 Even Te Matorohanga

Verse 7.

- The pain within gnaws on
 For that of mine who was but here a short time
 Perhaps oh son it is you
 Stirring in your bed
 220 Perhaps the demon that attacked you was not so
 Of the treasured Kahukura who savoured
 The kumara
 And whose palate did desire and whose mouth did water
 Uplifted was it onto the platform and put there
 225 With the canoe skids as well
 Tahurike, Take
 And the main skid Manutawhiorangi
 Twas a treasured Kahukura that was conveyed
 And brought here
 230 It was not given, but taken
 And you did land at Nukutaurua
 And so the treasured Kahukura was bartered for a calabash of fat
 And a cloak
 For a way was found to Hotuwhakahinga
 235 And it was carried away by Tuheia to Pukeatua
 And shattered into small pieces
 To your head
 And given here to uncover the oven
 For Hinehaua your illustrious one
 240 And so it is gone unto you my son.

Ko Nga Whakamarama.

I tuhia e Apirana etahi whakamarama mo te waiata nei, engari i mea mai a ia me waiho te nuinga mo tetahi atu wa; heoi ano kaore i tutuki i a ia. Ehara i te mea kei te whai enei korero kia rite ki ana; e kore rawa e taea; otira he whakamarama tenei i ia whiti o te waiata kia mohio ai te tangata i nga korero e hangai ana ki a Rangiuia, ki a Te Rawheoro hoki.

Ko nga korero nei, na Apirana tonu; na Te Peehi, na Mohi Ruatapu, na Wi Tamawhaikai, na Paratene Ngata, na Te Whatahoro, na Te Mete, na Gudgeon, na Pita Kapiti, na Henare Potae, na Tiopira Potango, na Rongowhakaata Halbert, na Henare Ruru, na Hetekia Te Kani Te Ua, a, naku hoki. I rangahaua nga korero a tena pukorero, a tena kaituhi hei whakamarama i te tangi nei.

I tikina atu tenei korero timatanga i nga tuhinga a Apirana i Te Wananga¹⁰³.

"Ko te take o te mate o Tuterangiwhaitiri, he wahine, ko Paretaranga, he wahine rangatira, he tamahine na Tarao, taina o Rawiri Te Eketuoterangi: ko Te Arai te kainga, ko Tapatahi te pa. I whakatangohia taua wahine ma Te Apatu, he rangatira nui no Te Wairoa. Ka mate a Rawiri Te Eketuoterangi ki Kaiti, Turanga, ka haere mai te tangihanga a Te Aitanga a Hauiti; i te Pohu o Rawiri te marae. Ka tae mai te ope ki te whare ka ui a Paretaranga, " Ko wai te rangatira o te ope ?", ka kiia atu, ko Tuterangiwhaitiri. Ka ui ano te wahine ra, " Na wai ?" Ka kiia atu, na Rangiuia. Ko te rerenga mai o te wahine ra ki roto tonu ki te whare, ka moea a Tuterangiwhaitiri. No muri iho ka tae mai te ope o Te Wairoa, o Ngati Kahungunu, ko Te Apatu te rangatira. Ka ngaro a Paretaranga, ka uia e te ope ra. Katahi ka korerotia atu, kua moe i a Tuterangiwhaitiri. No te hokinga atu o te ope ki te kainga ka whiua te kupu ki a Te Matorohanga, ki Wairarapa; na ka makututia a Tuterangiwhaitiri. Ka mahi noa tona papa, a Rangiuia, kore rawa i rongo te mate ra; a, mate tonu iho a Tu ki Uawa."

¹⁰³ Ngata 1930 p24

E rua nga waiata tangi i titoa e Rangiuiua mo tana tama. Ko tetahi he waiata matua tangata. Koia tenei¹⁰⁴:

"He rangi au e tatari, he raro au e manako
 Mo taku mea ra kaore ano i puta mai
 I te ra ka taau, ka tu mai kai uta
 I te tai ka tauī, ka maunu mai te huringa
 Ko wai ka tohu iho ko te rangi tonu tenei o te mate
 Ka hupeke na koe, te akito rawa iho
 Ko te nenge ra e, ka waiho nei ki ahau
 Kuru rawa i aku iwi i te ra roa o te waru"

Ko te roanga atu o tenei waiata kua taia ki roto i Nga Moteatea, waiata 66, engari kua korerotia he kaitito ke te kaitito, he kaupapa ke to te waiata nei. Heoi ano ko te tangi tohunga tenei a Rangiuiua mo tana tama;

"He wehi nga kupu, he wehi nga kaupapa, he kohukohu ki nga atua."¹⁰⁵

Koinei tetahi o nga waiata nunui o Te Tairāwhiti. Kei ia whiti tona kaupapa korero mo nga korero a te whare wananga.

Ka timata ia whiti ka puta te haku o te ngakau tangata e tangi ana; katahi ka hoki atu ki nga wananga me ana korero e pa ana ki a Tuterangiwhaitiri, ka hoki ano ki a Tuterangiwhaitiri i te mutunga o ia whiti. Koinei te ahua o te waiata nei, a, e whai ake ana nga whakamarama mo ia whiti, mo ia kaupapa. Ko te tikanga ia, kia kite, kia mohio he nui nga korero, he mana nga korero a Rangiuiua, a Te Rawheoro hoki.

Ko te rangi o te waiata nei, rite tonu ki te rangi karakia, he takutaku. E tika ana kia penei te rangi, i te mea, he whakapapa tonu te waiata nei, ka rite te taki haere ki to te rangi takitaki whakapapa, ka tae ki tetahi wahi, ka korerotia, ka timata ano te whakapapa. Mo nga waiata penei te roa he pai hoki tenei tu rangi. I tikina atu te

¹⁰⁴ Nga Moteatea I p222

¹⁰⁵ Ngata 1930 p25

rangi mo tenei waiata i tetahi puhopureo no te tau 1923.¹⁰⁶ I tae atu a Apirana Ngata ratau ko Te Rangihiroa, ko Elsdon Best ki Waiapu, ki reira hopu ai i nga waiata a nga pakeke. Kaore i te tino mohio ko wai te kaiwaiata, ko Apirana ranei, ko Irimana Te Kawa ranei, ko wai ake ranei. Ko te mea nui, ka oti e rima nga whiti i a ia te waiata, ko te whiti tuatahi me te tuawhitu, kaore. Na matau ko Derek Lardelli, ko Victor Walker i whakatakoto i te rangi mo enei whiti kia rite ki nga whiti e rima i oti i a Apirana ma te waiata.

Ahakoia he waiata tangi tenei, kaore i tino rite te rangi ki te nuinga o nga waiata tangi e waiatatia ana e te Maori, ara, he tangi tonu te mita o te rangi, he aue. Mo tenei waiata, he rite tona rangi ki te rangi oriori, patere ranei; he ahua tere, he takutaku. Pera hoki nga waiata oriori, a Enoke Te Pakaru o Turanga, a Turaukawa o Taranaki, a Tuhotoariki o Kapiti. Ko te take he rite hoki nga kaupapa korero, ara, ko te whakapapa, ko te purakau, ko te karakia, ko nga atua. He waiata tohunga tenei, ka waiatatia ki ta te tohunga whare wananga waiata ai. Ko te ia, ko te mita, o tenei waiata, tona rangi, me ana korero, ka tu hei mea whakahihiri, whakahihiko i te ngakau moteatea. Ka tae ki nga wahi korero e pa ana ki a koe, ki o tipuna ranei, ka oho te ngakau, ka rewaha nga whatu me te hiki o te reo, ka rongo i te ha o te waiata Maori.

¹⁰⁶ Te Whare Wananga o Tamaki. Audio Archive Coll.

Whiti Tuatahi.

E kimi ana te matua i tana tamaiti, e whakaaro ana kei te mahi a ia i a te tamariki mahi i nga wahi i takatakahia e ia i a ia e ora ana.

Te Ana o Paikea

Kei Whangara-mai-tawhiti tetahi motu e kiia nei ko Te Motu o Paikea tona ingoa. Ki etahi ko Tokarangī ke te ingoa. I tu te whare wananga o te tipuna nei, o Paikea i runga tonu i te tuara o te motu, ko Whitireia tona ingoa. Ko te ingoa o te pa ko Renana, no muri mai ka tu te pa o Ngati Konohi ma, ko Tahatuoterangi tona ingoa. I mate a Paikea ki Whangara, ka tanumia ki roto i te ana, na reira te ingoa, ko te ana o Paikea, kei te motu, taha ki te tonga, taha whakautā te ana nei. Ko te waha o te ana nei kei raro tonu i te wai, ka ruku ki raro i te moana, ka hou ki roto i te ana. I tenei ra kua tukitukia te motu nei e te tai, kua ngahoro etahi o nga wahi i whakahuatia ai e kui ma, e koro ma.

Karareha

He taha huahua tangata tenei; he kareha .

Maraenui, marae tawha, marae o Aitu

E korerotia ana nga mahi o runga te marae atea, ara, mo te marae o Aitu, koinei te marae o Tumatauenga; i reira ka whiua te kupu, te korero, ka tautohetohetia, na reira i tipu ai te riri me te nguha, te pakanga me te whawhai.

Ko Tama, ko Tutu, ko Heihei

He atua ranei, he mahinga ranei. E ai ki nga korero, tutu ana te heihei i runga marae atea. Ko te riri, ko te nguha enei e whakamahia ana.

Ko Uenuku

He atua ano, he aniwaniwa tona ahua. Ki etahi iwi he atua kaitangata ano hoki, he

atua no te pakanga.¹⁰⁷

Ko Rongomai

He atua ano, he tipua. I a Ngatoroirangi tenei hei karere mana, hei atua hoki mo Ngati Tuwharetoa. He huarere hoki a Rongomai; koia i kiia ai he atua.

Ko Kahukura¹⁰⁸

He atua ano a Kahukura no ratau i Hawaiki. Kei roto i nga karakia maha e haere ana. Ina nga kupu o tetahi karakia papare makutu.

" Hika ra taku ahi ki nga atua kaitangata
Hika ra taku ahi ki nga tukemata kaitangata no Kahukura
Hika ra taku ahi ki nga niho, ki nga makawe kaitangata no
Kahukura..."

Na, ko te wahi i takoto ai a Kahukura i Hawaiki i roto i tetahi ana, kaore e taea e te tangata, he wehi i nga kaitiaki. Ko ona kaitiaki ko Tarakumukumu, ko Taratuaneinei, ko Taramangamanga, ko Tarahikumutu, ko Te Motipua, ko Tahaia, ko Te Aowhanoke. He ngarara enei, he tamariki na Kahukura. I haramai a Kahukura ma runga Takitimu waka. Me waiho ma Wi Tamawhaikai e whakataki tenei wahi o te korero¹⁰⁹:

" Ka mutu ta raua mahi ki a Timuwhakairia, ka riro mai hoki te wananga i a raua, katahi raua (a Ruawharo raua ko Tupaiwhakarongowananga) ka haere, a, ka tae ki a Whakarau, ki a Tutakahinahina, ki a Tutakaoreore, kia tihore a te tawharau o Takitimu, kia toia ki te moana ki te hoehoe, kia kite ia i te pai, i te tere. ka whakaaetia e aua tangata. Katahi ka tihorea a Takitimu i roto i te tawharau, ka toia; ka eke a Ruawharo raua ko Tupai ki runga tapatapa ai. E to ana te hokowhitu nana te waka, ka whakahuatia te tapatapa e Ruawharo, koia tenei:

He tini ware noa te tini o Whakarau

¹⁰⁷ Best 1922; Buck 1949

¹⁰⁸ Ko te nuinga o nga korero mo Kahukura na Wi Tamawhaikai i tuhi. Na Apirana Ngata etahi wahi o te korero nei, no roto o ana kohikohinga korero i Waiomatatini, Waiapu.

¹⁰⁹ Tamawhaikai 1877 p166

E tupa whai ake !
 He mano ware noa te mano o Tutakahinahina
 E tupa whai ake !

Ka roa e to ana, ka whakahua ano a Ruawharo i tona whakahau. Heoi ano ka riro a Takitimu, ka takoto ki te tauranga-a-waka. Katahi ka uia e raua te wahi i takoto ai a Kahukura. Ka kiia mai kai roto kai te ana e noho ana, kaore e taea e te tangata. he wehi i nga kaitiaki, (kua korerotia tenei korero i runga ake nei). Ka ki atu taua tangata, " Ka taea ia e au." Ka haere atu raua. Kai te ara tonu ka timata ta raua karakia, tae rawa atu kua kore nga kaitiaki, kua whati noa atu. Tae kau atu raua ko Kahukura anake, ka mauria mai e Ruawharo, ka whakanohia ki te ta o Takitimu. Ao ake te ra ka toia e Takitimu ki te moana, ka utaina nga rango e toru ki te ta o te waka, ko Te Tahuri tetahi, ko Te Take tetahi, ko te rango whakahaere ko Manutawhiorangi."

Ka hiki te korero ki te wa i u mai ai a Takitimu ki tenei whenua;

" Ko te whanga i u mai ai a Takitimu, ko Whangaparaoa, ka takoto i reira. Roa noa e whakaaro ana a Ruawharo, ka kitea e ia, ka muru whakarunga mai a Takitimu ki te rapa haere i Te Mahia, tae mai he whanga, a puta noa mai ki Uawa. Tu rawa ake ki Whangara ka kitea nuitia te torouka ki Kahutara, ka kitea a Nukutaurua, ka u a Takitimu ki uta. Na, ko Kahukura ka mahue atu i Waihakeke. Ka noho atu hoki a Hotuwhakahinga hei kaitiaki. Ko nga rango, ko Te Tahuri, ko Te Take kei Maungawhio e takoto ana. Na ka rangona mai e Tuheia, ka haramai, a, ka tae mai ki a Hotuwhakahinga, ka ki atu,

" I haramai au ki tahi wahi o to atua kia homai hai atua moku."

Whakahokia mai ana te kupu a Hotuwhakahinga,

" Atua i kainga takoto te aka; he pou rauru ka tu, he ao te rangi ka uhia; te maro o to wahine, te taringa o to tamaiti. "
 Hoki marire a Tuheia ki tona kainga, ka whakahaua e ia kia whatua e tona wahine he kakahu mona. E tahere ana a Tuheia i te manu, ka tahuna; kotahi taha manu, kotahi te kakahu. Ka hoki a Tuheia, ka hoatu te kakahu me te taha manu. Ka mauria e Tuheia; kai Pukeatua ka tukitukia, ka pakaru rikiriki; ka riro i tena tona maramara, tana maramara hai atua mo te katoa. "

Koinei tetahi o nga korero mo Kahukura. Ki te ata wananga i nga kupu o te whiti tuatahi me te whiti tuawhitu o te tangi a Rangiua ka kitea iho ko te whakarapopototanga i nga korero nei; engari ka hua mai he Kahukura ano i roto i enei kupu;

" He mokai Kahukura no te whakahongi atu

Ki te kumara e
Ka mina to kaki, ka horo te huare. "

Ki te whakaaro iho he rerenga ke tenei korero no nga korero mo Kahukura, a, he Kahukura ke tenei, ko te Kahukura a Pourangahua, i hoki ra ki Hawaiki ki te tiki i te kumara, ka mauria mai i runga i te Manunui a Ruakapanga. Me tiki atu ano ki te pukapuka a Wi Tamawhaikai etahi korero¹⁰:

"Ka timata au i enei korero mo te kumara, i haramai i runga i Te Manunui a Ruakapanga. Ka whanau a Kahukura, ka whakatipuria, a, mutua ana e te kai, tupuhi noa iho a Kahukura; whangai rawa atu ki te pikoko, kaore e kai. Ka tikina te ate mango, kaore ia i kai. Katahi ka whangaia ki te kiko kahawai, katahi ka kainga e Kahukura. He ruaki anake a Kahukura; ka rere te ruaki o Kahukura, he maroro. Katahi ka pa te pouri ki a Pou, ka tutata rawa atu tona tamaiti ki te mate. Katahi ka pataia tonutia atu e Pourangahua ki a Kahukura,

" E hika, he aha rawa ra ia te kai e ora ai koe ?"

Ka tohia tonutia e tona ringa ki te rerenga mai o te ra. Katahi a Pou ka ki atu, " He kumara te kai hai whangai mou ?" Ka manana ona tukemata; katahi ka matauria taua kai, e whakamomoritia ra e ia. Katahi a Pou ka whakahau kia aukahatia he waka mo ratau hai tiki i te kumara hai whangai mo Kahukura."

Ara atu ano te roanga ake o tenei korero, heoi e whai wahi ana te korero nei ki te Kahukura i whakahuatia ai i roto i te tangi a Rangiui.

Me kohu tona roro... He momo kanga, he whiu, he whaiwhaia.

Tarakura: He ahua ana kei raro tonu iho i te toma o Porourangi i te motu i Whangara.

Horokanga: Kei raro iho i Tarakura, he toka rimu.

te kapa i muri nei: te umu

¹⁰ Tamawhaikai 1877 p228

Whiti Tuarua

Ka tikina atu ano nga korero a Apirana Ngata, a Mohi Ruatapu, a Wi Tamawhaikai, a Te Matorohanga hoki hei whakamarama i tenei whiti. I tuhia e Apirana i a ia e ora ana engari kaore i taia. Heoi ano tenei:¹¹¹

27-35

He tohunga a Rangiuiua no te whare wananga, na reira ko te nuinga o nga whiti nei e whakataki ana i etahi o nga korero nunui o te whare wananga e pa ana ki te tatai o tona tamaiti. Ko te whiti tuarua nei tetahi o nga taonga o tenei waiata, i takina mai ai i te hanganga o te tangata i a Tane raua ko Hineahuone, tae iho ki a Uru raua ko Ngangana, ka heke iho ki a Whirotetipuamanatu, tae iho ki a Toitehuatahi, puta mai ki a Paikea,

" He tahu akonga na te whenua ka whitia ki a Kahutia.. "

Ko te tahu nui tenei o nga iwi o nga motu e rua me te pekanga ki nga iwi o te Tairawhiti. Ka tika kia aranga i konei nga take korero mo nga tatai whakapapa, mo nga whakahekenga mai i Hawaiki, mo nga pakapakanga i te wa i nohoia ai enei motu.

Kei enei rarangi kei te 27 ki te 35, ka whakaputa a Rangiuiua i te haku a tona ngakau tohunga mo te matenga o te tangata hei mau i nga korero o te whare wananga i muri i a ia. Kaore hoki e kore kei te whakaakona e Tu ki nga mahi o Te Rawheoro, no te mea, kua pakeke ia, kua rite mo te moe wahine. Kei te haere tahi te tangi a te ngakau tangata raua ko te haku a te pukorero. Ko te ahua, he tangata ngakau a Tu. Tera kei te haere ki nga kainga o ona whanaunga; " Tena pea koe kei nga marae whare e whakawarea ana ki ahau mahi.. "

He tangata kata haere i nga marae whare, ka waiho ona takanga hei tangi ma te ngakau, ka hoki mai hei atua kai i roto i tona matua.

Ko te haku a te tohunga kei era kupu, " E ara ki runga ra, korero ki ahau, koi nohopuku au i te whare tahu.. " Ko te whare tahu tetahi ingoa o te whare wananga. Kaore ia i tika kia nohopuku, i kiia ra hoki e Te Matorohanga, " Ko Rangiuiua te kaiwhakatakoto i te tatai: ko Tokipunga te kaituruki, ko Mohi Ruatapu te kaiwetewete. "

I kapea ake e Rangiuiua era atu o nga Rangituhaha, no te mea ko te hikohiko anake e taea i roto i tenei hanga i te waiata, ko te whakatakoto i te tatai, kaore e taea te whakatepe. Na reira ka hikoia iho ki te rangi tuatahi kia wawe

¹¹¹ Ngata 1930 He maramara korero enei na te ringa ano o Apirana Ngata i tuhi, i tuhia-a-patopato etahi.

te tae ki te ira tangata. Ko Rangi enei raua ko Papa me a raua tamariki.

Ko Tanenuiarangi

I roto i nga korero a Te Matorohanga raua ko Nepia Pohuhu ko Tane te tamaiti a Rangi raua ko Papa nana raua i wehe, he mea toko a Rangi ki runga. Ko nga toki nana i topetope nga peke o Rangi raua ko Papa ko Te Awhiorangi, ko Te Whironui.

Ka whakanuia a Tane i roto i to ratau whanau; nana i wehe o ratau matua, nana i tiki te wananga i te Toi o nga rangi; i a Io, ka riro mai nga kete e toru o te wananga me nga whatukura e rua; ka hinga i a ia a Whirotetipua ratau ko tana ope. (Kua korerotia tenei korero i te upoko tuatahi)

He maha nga ingoa i tohia ki a Tane, ko Tanematua, ko Tanenuiarangi, ko Tanetewananga, ko Tanetewaiora, ko era atu ingoa. He korero hikohiko enei: ko tona nuinga atu kei nga korero a nga pukorero kua taia nei etahi ki Te Kauwaerunga, ko etahi kei te pukapuka tapiri ki Te Wananga nei.

Kei te upoko tuawha o Te Kauwaerunga nga korero o te kimihanga a Tanematua ma i te uha hei tango i o tatau ahua, hei whakatipu uri ki te Aomarama nei. Pau katoa nga wahi katoa te hahau haere, kore rawa i arotau tetahi mea hei tango i te turanga o te uha. Koia tenei ahua o te korero , " ko te kitea, ko te rawea, ko te whiwhia. "

Kei roto i tetahi oriori a Ngati Kahungunu e penei ana:

E tama i kimia ! E tama i rapa !
I rapa koe e au ki roto te kore te whiwhia
Ki roto te kore te rawea
Tuturu, mau ake ki te kanoi o te hua, na "

No muri ka karangatia mai e etahi o te whanau a Rangi raua ko Papa, " Tikina ki te one i Kurawaka, ki reira ahu mai ai; kei reira te uha e puhi ana, e tohu ana. "

Na ka mahia a Hinehauone (ko **Hineahuone** ia te tikanga) ki runga ki te puke o tona whaea, o Papatuanuku, ki te one i Kurawaka. Koia i waiatatia nei e Rangiua te korero nui o roto i nga whare wananga, te korero o te hanganga i a Hineahuone, o te moenga ai a Tane, ka puta te uri ko Hinetitama, tatao i muri ko Hinemanuhiri, (e ai ki a Te Matorohanga raua ko Pohuhu) E ki ana a Pohuhu ko **Hinecatauira**, ko **Hinekapuarangi** etahi o nga tamariki. Na ka moea e Tane tona tamahine ano, a Hinetitama, ka puta ko **Hinerauwharangi**, era atu etahi. Kei te whakahuatia enei e Rangiua i roto i tana tangi, engari kaore i haere whakapapa tona tatai korero, i hikohiko noa.

No te mohiotanga o Hinetitama ko tona papa tonu ko Tane tera e moe ra i a ia, ka pa te pouri ki a ia, ka poroporoaki ki a Tane: " Ka motuhia e au te aho o te ao ki a koe, ko te aho o te po ki au. " Ka heke a Hinetitama i konei ki Rarohenga, ara ki te Reinga. Ko Hinetitama tona ingoa i a ia i te ao nei, no te hekenga ki te po ka kiia ko Hinenuitepo, ko te Hinenuitepo tenei i mate ai a Maui-tikitiki-a-Taranga.

47-50

Ki ta Rangiuia ko Hinemanuhiri te tamaiti i whanau i te moenga o tane i te wahine i hangaia ra, i a Hineahuone. Pera ano hoki ki te pukapuka a Mohi Ruatapu a muri ake nei taia ai ki te Wananga nei. Engari kei te ahua taupatupatu nga korero a Mohi Ruatapu, ara,

1. Ka huaina (e Tane) te ingoa ko Hineahuone no tana mahinga i te paruparu. Ka whanau a raua tamariki ko Hinemanuhiri

Tangaroa
Hunga
Tiki
Rongomaraeroa
Tumatauenga.

Ka haere tenei i nga uri o Tiki, ko Oho, ko Hinetitama, ko Hinerautu, ko etahi atu.

2. Kei tetahi wahi o tona pukapuka te whakapapa(p3), ara,

Hinemanuhiri
Te Kahurarangi
Hinekapuarangi
Hinerauwharangi
Hineatauirā
Uru

I konei ka kitea atu ko Hinemanuhiri tetahi o nga tamariki a Hineahuone raua ko Tane. Haunga a Hinetitama te tamahine i mohiotia whanuitia hei tamahine tuatahi ma Tane raua ko Hineahuone. Heoi ano ko ta Rangiuia tenei e korero ana, ko ta Te Rawheoro hoki.

51 - 63

Ka tae atu te whakapapa ki a Uru, ki a Ngana, Ngangana ranei. Kei nga whakamaramatanga mo te oriori a Enoka Te Pakaru tenei korero¹¹²

" He tamaiti a Ngana, ara a Ngangana na Uru. Ki nga korero o Hawaii he tuakana raua, he taina, he tohunga makutu no era ra. Ko te ahua no te wa e noho ana te iwi Maori i Hamoa, i Whiti. Ki te waiata nei i moe a Uru i a Ngangana. "

Kei tenei whiti o te tangi a Rangiuia e penei ana, he tamaiti ke a Ngana na Uru. Me tikina atu ano te whakapapa a Mohi Ruatapu¹¹³;

Uru
Ngana
Waiokiterangi
Te Aotu
Te Aohore
Tahitokurumaranga
Te Aotaruaite
Te Aomatakaka
Mouriuri
Morekareka
Mohikutu
Mohikutohe
Mohikupae
Mohikutauira
Whirotetipuamanatu
Tawakewake
Tawhangawhanga
Tamakitehau
Tamakitekapua
Toitehuatahi

I tae atu a Mohi Ruatapu ki te whare wananga o te Rawheoro, i reira wananga ai i

¹¹² Nga Moteatea II p156

¹¹³ Ruatapu 1871 p44

nga korero, i nga whakapapa. Ko nga ingoa e whakahuahuatia ana i nga rarangi 50 - 61 o te whiti nei kua whakapaparia te nuinga i konei i runga tonu i te korero a Apirana¹¹⁴;

" Kaore i haere whakapapa nga tatai korero, engari i hikohiko noa."

Ka tikina atu hoki te whakapapa i tuhia e Tiopira Tokoaka Potango o Te Aitanga a Hauiti, i Te Rawheoro 1886 me tenei whakapapa ano ki ta Tamawhaikai korero:

115

Rangi
Tane
Uru
Ngana
Waiokiterangi
Tahitokurumaranga
Te Aotu
Te Aohore
Te Aotaruaite
Te Aomatakaka
Mouriuri
Morekerekere
Mohikupae
Mohikuitauira
Whirotetipumanatu
Tawakewake
Tawhangawhanga
Tamakitehau
Tamakitekapua
Te Haerengaawatea
Toitehuatahi
Rauru
Whatonga
Ngapunaariki
Poutupani
Poutiriao
Te Manutohikura-a-Tane
Taneuarangi
Paikea

116

Tane
Uru
Nanarakiterangi
Waiokiterangi
Te Aotu
Te Aohore
Te Aotaruaite
Te Aomatakaka
Mouriuri
Morekerekere
Mohikupae
Mohikuitauira
Whirotetipumanatu
Tamakemake
Tawhangawhanga
Tamakitehau
Tamakitekapua
Te Haerengaawatea
Toitehuatahi
Rauru
Whatonga
Ruarangi
Poutiriao
Te Manutohikura-a-Tane
Taneuarangi
Paikea

¹¹⁴ Ngata 1930 He maramara korero.

¹¹⁵ Potango, Tiopira Tokoaka, 1886 MS

¹¹⁶ Tamawhaikai 1877 p10

Rite tonu nga whakapapa o Te Rawheoro mo te tipuna nei, mo Tahitokurumaranga, ahakoa kaore i whakahuatia i roto i te waiata. Ka ata wanangatia nga whakapapa ka mohio tonu kaore a Rangiuiua i whakapapa tarere mai i nga wahi katoa, engari ka kite i nga wahi whakapapa me te hiko ano ki tetahi wahi ke, a ka hoki atu ki te tahu.

Kei te pukapuka a Rongowhakaata Halbert¹¹⁷ te wanangatanga i nga korero, whakapapa hoki mo te tipuna nui nei, mo Toi. Ina te whakapapa¹¹⁸

		Aotu	
		Aohore	
		Aotaruaite	
		Aomatakaka	
		Mouriuri	
		Morekareka	
		Mohikutu	
	Tahu	Mohikutauira	
	Rongo	Whironui	
	Tangaroa	Toikairakau	
	Toitehuatahi	Ohomairangi	
	Rauru		
	Tahatiti		
	Ruatapunui		
Tawhangawhanga	= Rakeiora		
Tamakitekapua	Tamakitehau = Hinerautipu		
	Tamakitera	Haerengaawatea	Paerere
	Toitehuatahi		

Ko tetahi kaupapa nui i roto i nga korero a Rongowhakaata Halbert ko te whakamaramatanga mai, kaore i kotahi te Toi tipuna o te ao Maori. Kei tena tatai tona, kei tena iwi tona. Tokotoru hoki i roto i te whakapapa nei, a, ko te tatai i korerotia ai e Te Rawheoro kei konei tona tahu. Engari i taupatupatu ano nga whakapapa i te mea ka whaimuri mai a Rauru i a Haerengaawatea i roto i te waiata, engari i konei no mua noa atu a ia hei tamaiti hoki na Toitehuatahi tuatahi. Kaore e taea te whakatika i nga whakapapa na Nehe ma i takituku mai, heoi ano ka whakaaturia i konei hei whakaarotanga ma tatau.

¹¹⁷ Halbert 1961

¹¹⁸ ibid p89

Ko Toi hoki te tangata i kai i te ponga, i te ti; ara, ko te tikanga o tenei korero mo Te Tini o Toi me nga hapu, iwi maha i heke iho i a ia. ko ta ratau na mahi kai, he whaiwhai, he kohikohi i nga kai a te ngahere, kaore ano kia ngakia tenei mea te kumara, te taro ranei.

Ko ta Ruka Broughton e mea ana¹¹⁹ i ahu mai a **Raurukitahi**, tipuna nui o Nga Rauru, i Te Tairawhiti, i te rohe o Ngati Porou, ka puta ki Heretaunga, atu i Heretaunga ki Te Taihauauru. He nui hoki nga korero a Ruka Broughton mo te Rauru nei. Ko tona whakapapa e penei ana¹²⁰;

Toitehuatahi
Ruarangi
Rauru

E marama ana nga korero a Nga Rauru, a nga iwi hoki o Aotea waka e kiia ana, he mokopuna a Rauru na Toi. Engari ko nga korero a etahi atu iwi o tenei motu, he tamaiti ke a Rauru na Toi. Kei te pumau tonu tena iwi ki tona, tena ki tona.¹²¹ Heoi ano ko Rauru tonu tenei, tipuna nui o te motu. Ka heke iho ki a Paikea; ¹²²

Rauru
Whatonga(Ngapunaariki a Whatonga)
Poutupari
Poutiriao
Manutohikura
Taneuarangi
Paikea

Kei nga rarangi 68 - 73 te korero nui mo nga iwi o te Tairawhiti. Ma Apirana ano e timata¹²³:

¹¹⁹ 1979 Broughton p17

¹²⁰ ibid p55

¹²¹ ibid pp11-12

¹²² Gudgeon 1894 JPS 4 p182; Halbert 1961 p110

¹²³ Ngata 1930 p28

"Ko tetahi momo whakamarama ko te tango i nga kupu rere a Rangiua, ka waiho hei take korero, hei whakariterite haere i nga korero tahu o te Tairawhiti. Ina hoki enei kupu o te whiti tuarua:

**Ko Te Manutohikura, na Taneuarangi
Ka noho ko Rongomaitahanui
Ko Tama, ko Paikea
He tahu akonga na te whenua
Ka whitia ki a Kahutia e**

Mo te korero tenei a etahi tohunga, he tangata kotahi tonu a Paikea, a Kahutiaterangi, tama a Uenuku. Na he korero roa tena, e tika ana kia ata wetewetekia. Kei kona te tahu nui tonu o nga iwi o te Tairawhiti. "

Ko ta Ngati Porou korero, he tangata kotahi a Paikea, a Kahutiaterangi. Ko ta te Rawheoro, Te Aitanga a Hauiti, he tangata ke tetahi, he tangata ke tetahi. Ina e whai ake nei:

Uenuku = Te Rangatoro
Kahutiaterangi

Uenuku = Rongomaitahanui¹²⁴
Paikea

Ka kitea i runga ake nei he tangata ke a Kahutiaterangi, he tangata ke a Paikea. Kaore i tino tika ki taku i rongo nei. I penei te whakapapa mo nga matua o Paikea ki ta Te Rawheoro korero¹²⁵:

Taneuarangi = Rongomaitahanui
Paikea

Ka noho ko Taneuarangi ke te matua o Paikea. Ko te mea hoki, he tangata ke a Paikea, whitia ana ko Kahutiaterangi.

Ko nga korero mo enei tokorua ka noho hei take tautohetohe tonu ma nga iwi o Te Tairawhiti. Ko Kahutiaterangi tenei, i whakanuia e tona matua hei matamua, ara, i

¹²⁴ Dewes 1972 p28

¹²⁵ Potango 1886

aitia i runga i te takapau wharanui; i noho hoki ai hei take puahae no tona taina, no Ruatapu. na reira ka haere nga matamua ki te moana ma runga waka, ko te ingoa ko Tutepewakarangi. Ka tahuri te waka, ka mate te hokowhitu nei; ka ora ko Ruatapu raua ko Kahutiaterangi. I te moana tonu ka whai wahi a Kahutiaterangi ki ona tipuna o te moana, ki a Te Petipeti, ki a Te Rangahua hei kawae i a ia ki uta. I konei ka whakakau hei tipuna, hei tipua, hei tohora. U tonu mai ki Ahuahu, ki Aotearoa nei.

Ko tetahi atu korero e penei ke ana. Mo te whakapapa heke i a Toi, ka tika hoki te korero, " He tahu akonga na te whenua a Paikea"; ara, he uri a Paikea no Toi, no te whenua taketake nei a ia. He matua ke o Paikea, he matua ke o Kahutiaterangi; tangata ke tetahi, tangata ke tetahi; na nga whakapapa i whakatau. Engari ka mau tonu te korero mo Te Huripureiata i te moana ki nga uri o nga tipuna tokorua nei. Ko taku e whakamarama atu nei, ko Paikea tonu tera i wehe mai i te taha o tana taina, o Ruatapu. Ko tona waka ko Tutepewarangi; ki nga iwi o Turanga, ko Tutarakauika¹²⁶. Noho tonu atu a Kahutiaterangi ki uta. No te unga mai ki Ahuahu ko Paikea tonu tera, tipuna nui o Te Tairawhiti. Me ki penei ano, e noho tarewa ana tenei take korero hei tautohetohetanga ma nga uri o Paikea, o Kahutiaterangi hoki.

Kei nga rarangi 73 - 79 ka heke ano ki tetahi o nga tamariki a Paikea raua ko Huturangi, ara, ki a Pouheni. He tangata tapu a Pouheni, kaore i tau ki te whenua, engari i amohia ai.

Ko te tatai whakapapa ko tenei:

Pouheni
Awariki
Tarapunga
Tarapaea
Tarapukahawai
Tarakaimarama
Te Aotemangaia
Tamahenga¹²⁷
Awaruanuku

¹²⁶ Halbert & Ruru 1930 p9

¹²⁷ Gudgeon JPS4 p21

Moeahu¹²⁸

Ko te hekenga tenei ki a Tamahenga, tetahi o nga tipuna nui o Whangara e kiia nei ona uri ko Ngai Tamahenga te iwi. Kei Whangara tonu ona uri e noho ana e kiia nei ko Ngati Konohi. Ko Moeahu hoki tenei, koka o nga wahine tokotoru i moea e Rongowhakaata o Turanga. Taihoa nei ka tae ki tenei korero i te whiti tuarima. Kei a Mohi Ruatapu ano tenei whakapapa¹²⁹:

Tawhaki
 Wahieroa
Rata
 Poumatangatanga
 Paimahutanga
 Ruatapu
 Hau
 Tarapunga
 Tarapae(a)
 Araiteuru
 Tuparimawawa
 Tamahenga
 Tautangiao
 Tamaterongo
 Kahupakari
 Te Aningaiao

Ko Tamahenga ano tenei e whakahuatia ana, nana ko Tautangiao i moe i a Tawakerahui, tamaiti a Rongokauwai(a Rongowhakaata). Ina te whakapapa¹³⁰:

Rongowhakaata = Moetai
 Rongokauwai = Tamateakota Kahukuraiti = Hauiti
 Tawakerahui = Tautangiao
 Tamaterongo

Ko nga tamariki, ko nga mokopuna hoki o Tamahenga he uri na Pouheni, na

¹²⁸ Tupara 1986 MS

¹²⁹ Ruatapu 1875 p1

¹³⁰ Ngata 1944 p21

Tarapunga ma; noho rawa atu ratau i Puatai, Whangara, tae atu ki te rohe o Rongokauwai, ki Puhikaiti, ki Titirangi, Turanga.

Ko te hangaitanga o nga whakapapa e tatakina mai ana i roto i te tangi a Rangiua, ko te rohe o Te Aitanga a Hauiti puta atu ki roto o Whangara, o Turanga hoki; kei reira nga korero mo Tuterangiwhaitiri e wanangatia ana.

Ka tikina atu te whakapapa i te pukapuka a Peta Tupara¹³¹

Pouheni
Tarawhakatu
Tarapaea
Tarapunga
Araiteuru(Rakaiteuru)

Kei a Apirana ano hoki nga korero mo nga rarangi whakamutunga o tenei whiti¹³².

No te mohiotanga o Hinetitama ko tona papa tonu ko Tane tera e moe ra i a ia, ka pa te pouri ki a ia, ka poroporoaki ki a Tane:

" Ka motuhia e au te aho o te ao ki a koe, ko te aho o te po ki au. "

Ka heke a Hine titama i kone ki Rarohenga, ara ki Te Reinga. Ko Hinetitama tona ingoa i a ia i te ao nei; no te hekenga ki te po ka kiia ko Hinenuitepo.

Koia i kiia ai , " Ka waiho mo te nuinga i te ao, motuhia te pito i a koe ki te po. "

Ko te hunga ora e waiata ana, e tangi ana, ko te hunga mate ki a ratau ano.

¹³¹ Tupara 1986 MS

¹³² Ngata 1930 He maramara korero

Te Whiti Tuatoru

Rite tonu te wahi timatanga o tenei whiti ki era atu, ara, ko te haku tonu o te ngakau tangata e whakamomori ana, e tangi ana, katahi ka whai haere atu ko te wananga a te tohunga. Ko tetahi o nga kaupapa o tenei whiti, ko te wehenga a Rangi raua ko Papa. Ka heuea ko te ao, ko te po. Ka awatea hoki, ka whakahuahuatia nga wahi o te ata, whiti tonu te ra, ohomauri ana nga atua. Ka korerotia hoki nga wahi o te ra, tae atu ki nga kahui whetu.

Ko te po roa e korerotia ana ko te po nui, ko te po roa o Hinematikotai. Hei te whiti tuaono te ngako o te korero, ara, mo nga mahi a Ruatēpupuke i te whare o Tangaroa. I whakapurupurua te whare kia kore nga ihiihi o te ra e hou atu ki roto. Ka moe te whanau a Tangaroa, awatea ake, e moe tonu ana. Ka karanga ake tetahi ki te kaitiaki o te whare ki a Hinematikotai, " Kua awatea "
Ka whakahokia atu, " Kao, ko te po nui, ko te po roa tenei o Hinematikotai."
Ki etahi korero na Tutapakahurangi tenei korero ki te whanau a Tangaroa. I noho hoki a ia hei kaitiaki mo te whare o Tangaroa.

Ka roa te po, ka tahuna te whare e Ruatēpupuke, ohorete atu nga ika, ka tere ki waho i te tatau o te whare, ka patupatuhaeretia e Ruatēpupuke.

Ko te whakapapa tenei o Tutapakahurangi¹³³;

Rangi
Tangaroa
Poutu
Te Kahuirangi
Rongokiwaho
Tutapakaurangi(Tutapakahurangi)

¹³³ Potango 1886 MS

E moe ana, e whakaaro ana te kaitito, e whakatika ana kia puta atu ki te ao marama. Kaore ano kia puta mai te korero mo **Tamatukurangi**. Mo tenei wahanga o te whiti nei, e haea ana nga ihihi o te ra e whiti ana, e awatea ana, e timata ana te wananga i nga korero mo te rangi.

Mo nga kahui whetu tetahi o nga wahi o te waiata, mo nga korero hoki o runga i te rangi.

Ko **Taeonuinarangi** te wahi e kiia nei ko ateanui. Kei reira a **Uewhiwhi** raua ko **Uengana** e noho ana. Ko te tikanga kia watea te huarahi ki runga kia tae, kia kite hoki i te kete a **Tane**. Me tiki atu i te korero a Mohi Ruatapu mo tenei mahi a **Tane**¹³⁴:

"Ka mea ona tuakana ki a Tane, "Hua noa, i , e wehea ai to tatou papa e marama tatou te tiro ake ki a ia."
Katahi ka mau a Tane ki te rahu¹³⁵ ko te rahu nei ko **Te Ika-o-te-rangi**, nga kai o roto, ko nga whetu. Ka makaia ki te rangi, ka makaia ano ko te ra, ko te marama. Katahi ka marama; katahi ano ratau ka kite i o ratou ahua, i te ahua hoki o o ratou matua. Tu ana nga matua, he rangi, he whenua. Ko nga tamariki, tu ana he rakau, he wai, he hau, he aha noa iho. Ko Tane i ahua tangata. Ko te take o te ra, o te marama, o nga whetu, he werawera, he tota, no Tane."

Ko **Autahi**, ko **Puanga**, ko **Takurua** etahi a aua whetu i makaia atu e Tane. Ko te Ika o te Rangi, ko te Ika roa o te Rangi tenei.

Ko **Puhahana** me **Raurumawera** he kahui hau, ara he kapua hoki o wateanui.

Whiti Tuawha

Ko te whiti tenei i noho hei tauira ma nga waiata tangi a etahi atu e tito, ara, ma

¹³⁴ Ruatapu 1871 pp1-3

¹³⁵ he momo kete

Raniera Kawhia, ma Arnold Reedy hoki¹³⁶. I titoa ketia, engari i mau tonu ki te rangi me te mita o te waiata tangi. He whakapapa ano hoki te tikanga o tenei whiti.

E poroporoaki ana a Rangiuiua ki tana tamaiti. E hangai ana te titiro ki te **waka hoehoe**, hei waka mate i hoe na i te awa o Uawa¹³⁷, i raro tonu i te wahi i tu nei tona whare a Ruapekapeka i tera rautau. Ko te ingoa o te kainga, ko **Wairoro**. Ko te tikanga o tenei ingoa, ko tetahi punawai kei taua wahi e pupu ake ana, a, kei reira tonu te puna.

Ka timata te whakapapa i nga hautonga. Ka tikina atu ano nga whakapapa o Te Rawheoro i whakakaupapatia e Pine Taiapa ma i Hauiti i te tau 1967¹³⁸:

Rangi	
Tane	
Uru	
Ngana	
Korotupaku	
Te Anu	
Te Matao	
Te Winiwini	
Te Wanawana	
Tongapuhuruhuru	
Tongahawi	
Tongataupuru	
Te Aomatangi	
Katakata	
Wheruru	
Kiwa	
Te Moana	
Ngarunui	
Ngaruroa	Marangai
Ngarutiketike	Tikowhare
Tangaroapatiere	Honuhonu
Tangaroawhakamautai	Kekerepo

¹³⁶ Reedy 1969 Korero

¹³⁷ He waka aitua tenei i korerotia ai e nga tangata e noho ana i nga taha o te awa o Uawa.

¹³⁸ Tuhiwai 1967 MS

Te Petipeti
Te Rangahua
Te Aihumoana
Rongomaitahanui
Paikea

Ututangi
Utupaoa
Takurangi

I hikohiko ano nga whakapaparanga a Rangiuia, kaore i mautarere iho, kati, ma wai hei korero ? Ko te hangaitanga o te whakapapa, ko Waikohu. Ina te korero a Te Aitanga a Mahaki¹³⁹.

Ko **Kokoariki** te pa i noho ai a Whanatukurangi. Kei Waikohu, kei Te Karaka tenei pa. He uri taniwha a **Hineteaiki**, he uri rangatira. Ka moe i a Tumokonui, ka whanau mai a raua tamariki he mahanga, ko Whakareireihanuku raua ko Whakareireiarangi, no muri tata mai ka mate nga mahanga nei. Ka whanau mai ano he mahanga, ko Tamanoti raua ko Tamanota, pera hoki te matenga. Ko nga mahanga tuatoru i whanau mai ko Tamakiuta, ko Tamakiwaho. Ka mate hoki enei mahanga. Ka uia atu a Hineteaiki ki ona matua te take i mate ai nga mahanga nei, ka whakahokia mai he moe nahau, na te uri taniwha i te kiritatea, ara i te ware. Ka whaikupu atu a Whanatukurangi ki tana tamahine;

" Ka hapu koe, kia tino mohio , ka kite koe i te kohu e heke iho ana, hipokina to tamaiti kia hiki ra ano te kohu, no te mea kei roto i taua ao kohu e noho ana nga turehu, na ratau nei i kahaki o tamariki matamua. Ki te kore e mau i a koe aku tohutohu, ka riro ano to tamaiti."

Ka hapu ano a Hineteaiki, ka whanau mai he wahine, tapaina iho ko Tonoakiaua hei whakamaumaharatanga ki tona tonu ki tona matua. Ka mate te tane a Hineteaiki ka hoki a ia ki tona ruatere, ka noho hei taniwha i roto i te awa o Waikohu.

Ka pakeke a Tonoakiaua, ka moea e Whakaauike, tama a Taupara, mokopuna o Kahungunu. Ka tata te whanautanga mai o ta raua tamaiti, ka huihui nga tangata ki to te uri rangatira whakanui ai. Ka haere tawhiti mai ratau ki te whanga. Whanau mai ana te tamaiti, he wahine. Ka puta te korero;

" Piki noa mai tatau i nga pari me nga horo nei, no te whanautanga mai, he wahine ke."

Ka tapa iho te ingoa, ko **Pikihoro**. Ka hapu ano a Tonoakiaua, ka rite hoki te whanautanga mai me te haramaitanga o te iwi, he wahine ano te tamaiti, ka whakataukitia;

" Auru noa mai tatau i te kakahu, no te whanautanga mai he wahine ano."

¹³⁹ Norris 1992 Korero

Tapaina tonutia ko **Hineuru** te ingoa o tenei tamahine.

Ka raru nga whakaaro o Tonoakiaua, ka haere ki tona koka taniwha. Ko te whakautu ki a ia ko tenei;

" Kauaka e kautu, e whakawhiti ranei i tetahi awa, kauaka e horoi, e kaukau i roto, a, kauaka hoki e unuhia te wai, engari me haere ki tetahi waipuna ki te unu, kei kona ano tetahi hopua wai hei horoi, hei kaukau ranei."

Ka hapu ano a Tonoakiaua. Ahakoa amuamu ana te iwi ka takatu mo te ra whanau o te tamaiti tane i wawatatia nei e ratau. Ka whanau mai he tane, ka huaina te ingoa ko **Tamauia** no te ui a te koka ki a Hineteariki, te uri taniwha. Ka noho a Tamauia hei rangatira mo Te Aitanga a Mahaki, mate noa.

Whiti Tuarima

Ko te timatanga o tenei whiti ko te korero mo Ngai Tuere me nga uri o Paikea. Ko Whangaramaitawhiti te kainga. I paheke mai a Ngai Tuere i Te Kawakawamaitawhiti ki Whangara noho ai ki te taha o nga mokopuna o Paikea. Ko Te Awariki, he uri nō Paikea¹⁴⁰:

Paikea
Pouheni
Te Awariki

Ki etahi:

Paikea
Te Awariki

Ka raruraru a Ngai Tuere me te whanau a Paikea, ka tu te pakanga ki Waiotira, i Pouawa. Ka hinga a Ngai Tuere, koinei te timatanga o te hekenga, o te hokinga atu ki nga whenua o to ratau tipuna, o Ruawaipu i Te Kawakawa. He korero nui tenei i korerotia atu i roto i te pukapuka a Popata Pariohe¹⁴¹

He whakapapa ano tenei i takina mai i a Papa raua ko Rangi¹⁴²:

Rangi = Papa
Ruaumoko
Te Raukape
Tamore
Te Ngarue
Tutengaoko
Te Timuoterangi
Te Takeoterangi
Maruitauira
Maruitaura

¹⁴⁰ Taumaunu 1983 korero

¹⁴¹ Kei roto i nga kohikohinga korero o Apirana Ngata, Waiomatatini, Waiapu.

¹⁴² Potango 1874

Maruitawai
 Maruitorohanga
 Maruitaketake
 Maruwhakatipua
 Tumoremore
 Tuhaha
 Ruakapanga
 Manunui
 Ruatehohonu
 Uwawekiuta
 Manawapau
 Ngarangikokouri
 Tumaaurirere
 Rongowhakaata
 Kahukuraiti
 Kahukuranui

Kei a Wi Tamawhaikai hoki tetahi wahi o te whakapapa nei¹⁴³:

Ko Uwawekiuta ka noho i a Hanga
 Ko Manawapau ka noho i a Taipaha
 Ko Ngarangikokouri ka noho i a Hinerakikiwa
 Ko Tumaaurirere ka noho i a Hinepuakirangi
 Ko Rongowhakaata ka noho i a Moetai
 Ko Rongokauai ka noho i a Tamateakota

Ka hoki atu ki nga Maru kua whakahuatia i runga ake. Ko Maruwhakatipua te tipuna i mau nei tona ingoa ki nga uri , huaina iho ratau ko Ngati Maru o Turanga e kiia nei tona korero; " Tini whetu ki te rangi, ko Ngati Maru kei raro."

Ko Ruakapanga te tipuna i korerotia ake ra i nga whakamaramatanga mo te whiti tuatahi. Nana nga manu i kawea nei e Pourangahua hei hari kumara ki Aotearoa nei. Ka noho tonu te ingoa tipuna hei ingoa wharenui mo Ruakapanga ki Uawa.

Ko Rongowhakaata te tino tipuna o Turanganui-a-Maru. E ai ki nga korero a Rongowhakaata Halbert¹⁴⁴ i whanau mai a Rongowhakaata i Te Puia¹⁴⁵. Ka

¹⁴³ Tamawhaikai 1877 p9

¹⁴⁴ Halbert korero ki a Leo Fowler

¹⁴⁵ Kei Patutahi, Turanga tenei Te Puia

pakeke, ka haere ki Puatai, Whangara, a ka hoki mai ki Kopututea, ki te ngutuawa o Waipaoa, Turanga noho ai. I moe ia ki nga wahine tokotoru, he tuakana, he taina; ko nga tamahine a Moeahu o Whangara. Tirohia te whakapapa nei¹⁴⁶:

Moeahu = Turauwha

Rongowhakaata =(1) Turahiri
Rongomairatahi = Uekauhi
Hinetuwaiwai
Turourou
Ruawhetuki
Rongomaihikao
Hitamuri

Rongowhakaata =(2) Uetupuke
 Tutaunga
 Rongopopoia

Rongowhakaata =(3) Moetai
 Rongokauwai
 Kahukuraiti = Hauiti

Mo Rongomairatahi, ka eke ki runga i te korero, " Te kotahi na Turahiri, ripo ana te moana." He rangatira nui i tona wa. Ka noho ko tenei te tatai heke ki nga uri o Rongowhakaata o Turanga, o Manutuke.

I te wa e hapu ana te wahine tuarua, a Uetupuke, ka whai ke a Rongowhakaata i a Moetai. Ka pa te pouri ki a Uetupuke, ka haere ki Waioeka. Ka rongo tana tane, ka whai atu i a ia kite ahua o te karearea. Ka mau i a ia i Waioeka, engari, ahakoa kaha inoi atu ki a ia kia hoki ki te kainga, kore rawa. ka haere atu ki roto o Te Whakatohea, ka whanau mai ta raua tamaiti, ko Rongopopoia, hei ingoa whakamaumaharatanga ki nga kohimuhimu i rangona e ona taringa i te wa e whai ke ana a Rongowhakaata i tana taina.

Na Moetai ko Rongokauwai raua ko Kahukuraiti. Ko te tuatahi te tipuna o nga hapu

¹⁴⁶ Halbert & Ruru 1930 p9

o Turanga, o Titirangi, o Te Poho o Rawiri, ara, a Ngati Rongokauwai, a Ngati Mokai, a Ngati Oneone i enei ra. Ko Kahukuraiti ka moe i a Hauiti o Uawa, ka puta ko Te Aitanga a Hauiti, heke hangai tonu ki a Rangiuiua.

Ka whatorotoro atu te whakapapa nei kia heke iho ki nga hapu o te rohe o Turanga, o Whangara hoki. Engari ka whakatika mai te kaitito kia oti, kia tutuki i a ia, ara, ka hoki ki a Kahukuraiti ki roto o Uawa, ka mutu i reira.

Whiti Tuaono

Ko te whiti nui tenei ki a Te Aitanga a Hauiti, otira ki a Te Rawheoro whare wananga. Kei te upoko tuatoru a Te Rawheoro e korerotia ana. Ko te kaupapa tonu o tenei whiti, ko te kaupapa hoki o Te Rawheoro, ko te whakairo me ona wananga.

He poroporoaki ano tenei ki a Tuterangiwhaitiri. I mate ko ia anake, i pouaru ai tana haerenga atu. Ko te **takapau o Hineteiwaiwa**, ko te timatanga o te mahi whatu, raranga a te wahine. Ki ta Rangiuiua, na tana tamaiti tonu tana mate. I moe i a Paretaranga i runga takapau wharanui, i reira rarua ai e te wahine, ka ea ai te korero, " Ma te wahine me te whenua, mate ai te tangata." He tika hoki, nana ano tona mate i whai ki te ara ki ona tipuna.

Ko te whakapapa e takina nei e Rangiuiua, ko te whakapapa o te whakairo, koia tenei¹⁴⁷;

Tangaroa
Poutu
Ruatepupuke
Manuruhi
Ruatepukenga
Ruatewananga
Ruateatamai
Ruatekukakore
Ruateparakore
Ruatehemore
Hinehopukia
Tatuamauwawe
Pakipaki
Te Ruruku
Te Pu
Te Weu
Te Morenuku
Te Morerangi
Tiekiwaho

¹⁴⁷ Romio 1902 p16

Whakarongowaho
 Whakarongopo
 Kuao
 Te Manawakauhe
 Te Manawakapore
 Te Manawanuiorangi
 Houtina
 Houmaota
 Te Ahutu
 Horotepo
 Maruanuku
 Maruarangi
 Hauwhakaturia
 Whakahotunuku
 Whakahoturangi
 Tua¹⁴⁸
 Te Marama
 Tataiarorangi
 Te Huapae
 Te Rangihopukia
 Hinehuhuritai
 Manutangirua
 Hingangaroa

Ko te hangaitanga o tenei whiti ko te whakairo. E ai ki nga korero a Mokena Romio o Tokomaru, he mokopuna a Ruatēpupuke na Tangaroa. Na Ruatēpupuke, ko Manuruhi, nana ko Ruatēpukenga. Ka tangi te tamaiti a Manuruhi ki te kai mana, ko te kai he ika. Ka tonono atu a Manuruhi ki tona matua kia homai hei matau mana kia haere ia ki te moana hi ai. Ka tonono atu a ia ki te tiki kohatu hei mahinga ma Ruatēpupuke. Ka tapa te ingoa ki te kohatu nei, ko te Whatukura a Tangaroa me te whakatupato a Ruatēpupuke i a Manuruhi, kia haere tahi raua ki te hi, kia rite hoki nga tikanga mo te hi ika. Engari kaore te tamaiti nei i whanga atu, ka haere ki te hi, koia anake. Ka nui te ika i mate i a ia, kaore tetahi i whakahokia atu ki a Tangaroa, na reira ka ara mai tona tipuna, hopukia iho, tangohia atu te ahua o te tangata; whakaahuatia ki te manu hei tekoteko mo tona whare mo Huiteananui. Whanga noa atu, rapa noa atu tona matua, kaore i kite, ka mohio kua riro i a Tangaroa. Ka whakamomori atu a Rua kia mate ano a ia. No tona rerenga atu ki roto i te moana,

¹⁴⁸ Ko Rongomaituahō tenei

ka kite iho i te whare o Tangaroa, ka tata atu, ka rongo hoki i nga poupou o rowhare e korero ana, me tana tamaiti hoki i runga i te whare. Ka whakamohio atu nga poupou ki a Rua te take i peratia ai tana tamaiti, me nga korero hoki mo nga tangata o taua whare. Ka whakaaro a Rua kia utua te kino a Tangaroa ki tana tamaiti, kia tahuna te whare nei me te iwi o roto hei utu.

Me waiho tenei wahi korero ma Mokena¹⁴⁹:

Ka whakatomo ki roto i tona whare i waenganui po, ka takaro te iwi ra ki ta ratau wahine, ki a Hineteiwaiwa, ka mutu te takaro, ka rotua te iwi ra e te moe, katahi ka karanga a Tutapakaurangi, "E hika, he ao." Kaore te iwi ra oreore, e toru nga karangatanga penei a Tutapakaurangi, kore rawa te iwi ra e ohoo. Katahi ka huri te karanga a Tutapakaurangi, "E moe, e moe, ko te po nui, ko te po roa, ko te po a Hinematikotai." Kua Korerotia e aua poupou ki a Tutapakaurangi ara e Wheri raua ko Whera, penei te korero a aua Poupou kai te huna a Ruatēpupuke, akuanei te iwi nei te mate ai, akuanei te tahuna ai te iwi nei ki roto i te whare nei e Ruatēpupuke. No te rongonga mai o Ruatēpupuke kua kore e kororeroro nga waha o te iwi ra, katahi ka tahuna te whare ra e Ruatēpupuke. Ko tona tamaiti kua mauria atu e ia ki te Whanga; ara te ahua manu o tona tamaiti o Manuruhi katahi ano ia ka tu atu i waho o te whare ra, me tona patu ano ki tona ringa mau ai. Tuatahi tonu ka oma mai a maroro hoatu rawa te patu a Ruatēpupuke kihai i pa; muri tonu iho ka oma mai ko Whaitere, oma rawa ake, ka pa te patu a Ruatēpupuke ki te pongaihu koia tena e penu na te pongaihu o te whai; engari kaore i mate, i ora tonu. Muri iho ka oma mai ko Patiki. Ka pa ano te patu a Ruatēpupuke ki te kanohi, ko te take tena e piri ke, na nga korohi o te patu a Ruatēpupuke ki a ia. Koia te take e tutangatanga na one kawai. No muri iho ko kokiri, he paake tona kakahu me tona tokotoko ano. Ka oma mai, hoatu rawa te patu a Ruatēpupuke. Kaore i pa he mea karo ki tona tokotoko, ko tona paake hanangia e te ahi, me titiro tonu hoki ki te kiri o te kokiri, me tona tokotoko e tu na i runga i tona mahuna. Me te Tamure i ora ano i te patu a Ruatēpupuke, engari i hanangia e te ahi. Koia te take e wherowhero na te kiri o te tamure.

He nui nga iwi i mate ki roto i taua whare, a, ko etahi i ora mai i taua patunga a Ruatēpupuke, ara, ko nga uri o Ikatere.

A, i te mea e kaia ana tenei whare e te ahi. Kua noho puku katoa nga poupou o tenei whare. Katahi ka hopu nga ringa o Ruatēpupuke ki nga poupou i toe i te ahi, ara ki nga poupou o te pakitara mau i waho, e wha ana poupou i riro mai i a ia no te apa haanga aua poupou me tona tamaiti i mauria mai e ia, no te mea i ponana tona whatoro i aua poupou, na reira i

¹⁴⁹ Romio 1902 pp2-3

tupono ai ki nga poupou haangu, mehemea o nga poupou korero, aua poupou i riro mai ra i a ia, kai te korero ano inaianei nga poupou whakairo.

Ka tae mai ra a Ruatēpupuke ki tona kainga raua ko tona tamaiti me aua poupou o Huiteananui, ka tangi tona iwi ki a ia i runga i te roa o tona ngaro.

A, i mau tonu ki a Ruatēpupuke aua Poupou kaore he whare i mahia e ia, engari ko enei Poupou, waiho hei waihanga ma ona uri me ona mokopuna i muri i a ia, i tauratia ki konei nga whakairo o ia mahi, o ia mahi, i rawahi i Hawaiki a i riro mai ano aua poupou i ona mokopuna ki tenei motu, ara ki Aoteroa nei.

Ka tae ki a Kuao, ka mea ko ia hoki te tangata i tiaki i te ngahere, te wao i topea ai te rakau e **Rata** hei waka mau atu i a ia, hei ngaki i te matenga o tona matua, o Wahieroa. Ko te patunga tenei o **Matukutangotango** me te ponaturi¹⁵⁰.

Ko nga toki kua whakahuahuatia nei; ko **Hui-te-rangiora** me Te Rakuraku a Tawhaki etahi o nga toki i taraitia ai a Takitimu¹⁵¹. Ko Te **Atua Haemata** he toki ano kaore ano kia taea te korero

Kei te wharangi 202 te ingoa a **Tu**. Koinei a Rongomaituaho, tama a Paikea raua ko Hauwhakaturia. I whanau mai i Hawaiki. Ka tae mai tona matua ki tenei motu, ki Whangara-mai-tawhiti, ka u mai tetahi tata ki uta. Ko te ingoa o te tata nei, ko Hakihea. Na Rongomaituaho i tuku mai me ana korero ki tona matua. Ka whakahokia atu e Paikea me ana whakautu. Ka taka he wa ka haramai a Rongomaituaho i runga i tona waka, i a Tereanini. Ka u mai, ka noho; ka waiho tonu te ingoa a Tereanini ki tetahi wahi tapu i te akau i Whangara-mai-tawhiti, i Te Ahirarariki¹⁵². Ka heke iho ki nga hapu o Whangara-mai-tawhiti:

¹⁵⁰ Tamawhaikai 1877 pp194-206

¹⁵¹ Mitchell 1944 p30

¹⁵² Taumaunu, Lardelli 1992 Korero mo Whitireia

Paikea¹⁵³
 Rongomaituahō
 Te Aomarama
 Tataiarorangi
 Te Huapae
 Te Rangihopukia
 Hinehuhuritai
 Manutangirua
 Hingangaroa
 Hauiti
 Hinetera
 Tutekohe
 Tamatanui
 Hurawaikato
 Te Whakapuiorangi
 Te Whakahioterangi
 Ponui
 Konohi

Ko Konohi te tipuna o Ngati Konohi, te hapu o Whangara-mai-tawhiti.

Ko Hinehuhuritai ka moe i a Rakaipo, mokopuna o Porourangi.

Porourangi¹⁵⁴
 Hau
 Rakaipo

He uri tahi raua na Paikea tipuna. He kawai rangatira hoki . I konei tutuki ai nga uri
 a Paikea hei iwi, hei whakanui i a Porourangi. Ka tikina atu ano i ta Apirana
 korero¹⁵⁵ hei whakamarama atu i enei tatai hekenga:

"No te wa i heke haere ai nga uri a Paikea ki te takiwa o Uawa ko te kupu o
 te waiata a Rangiuia nei; ka hangaia e Hingangaroa tona whare ki reira, a Te
 Rawheoro; ka noho tera whare hei whare tahu. He kawai tohunga to
 Hingangaroa, e korerotia nei e te whiti tuaono o te tangi a Rangiuia; i tuku
 iho i a Tangaroa, nana ra te tamaiti a Ruatēpupuke i patu hei pou whakairo

¹⁵³Nikora 1989 Korero

¹⁵⁴Ngata 1944 Wh 1

¹⁵⁵Ngata 1930 p26

mo tona whare; i te whanau o nga Rua, Rua-te-pupuke, Rua-te-wananga, Rua-te-kukakore, Rua-te-parakore, he tatai korero, he tatai whakairo, he tatai whatu. Koia pea i takina mai ai tera huarahi o Hingangaroa e Rangiuia, kia puta mai ma te tipuna wahine o Hingangaroa, ma Hinehuhuritai, ka moe i ta Porourangi mokopuna, i a Rakaipo."

Ka heke enei korero, enei tauira whakairo hoki ki a **Hingangaroa** o Uawa. Kua korerotia atu a Hingangaroa i mua. Kei tenei wahanga o te whiti tuaono te pukenga o te korero mo Te Rawheoro me tona kaupapa, ko te whakairo. Ko te **manaia** i riro i a Iwirakau o Waiapu, ko te **taowaru** i a Tukaki o Te Kaha. Ko te utu ko te kakahu nei, ko **Te Ngaio-tu-ki-Rarotonga**¹⁵⁶. Ko te putanga atu o te whakairo, ko Turanga, heke iho ki a Raharuhi Rukupo o Ngati Kaipoho, Rongowhakaata. Ka kitea atu enei tumahi a te whao i nga whare whakairo o Te Tairawhiti¹⁵⁷

Ka whakahuatia hoki a **Te Matorohanga** nana te makutu i mate ai a Tuterangiwhaitiri. Nana hoki nga korero nui mo Te Rawheoro, mo Rangiuia hoki i tuhia ai e Te Whatahoro, a, kua korerotia ketia i te upoko tuawha.

¹⁵⁶Ngata 1958 p37; Mead 198? 21

¹⁵⁷ibid p22

Te Whiti Tuawhitu

Ko te nuinga o nga korero o tenei whiti kua oti ke te whakamarama i te whiti tuatahi. Ko ta Apirana ano tenei¹⁵⁸:

"Ko te whiti tuawhitu tera e tino pakeke taku whakaatu i ona ahua, mei kore te pukapuka tuhituhi a Wi Tamawhaikai, he kaumatua no Ngati Ira, papa o Harata Aratapu, i kitea i roto i nga pukapuka a Te Whatahoro i tapae ai ki a T.W.Downes o Whanganui; na tera i homai ki te Polynesian Society. Na taua pukapuka ka marama taua whiti tuawhitu; hei muri ake nei ta ai i ana korero."

Ko te whiti tuawhitu hoki te whiti kaore i tino mau i nga pukorero ki a Apirana, heoi tana korero e mea ana¹⁵⁹

"E ono aua whiti kei te waiatatia e Te Aitanga a Hauiti; ko te whiti tuawhitu kua ngaro i reira. Otira i te whakaaturanga atu ki a Timoti Maitai, ki era atu hoki e mau ana ki tenei waiata, ka whakaae ko tera tetahi o nga whiti, engari kei te mau ariari noa i a ratau. Ko te whakararangitanga o nga whiti i whai i runga i ta te Aitanga a Hauiti, i tuhia mai ai e Timoti Maitai; na ratau hoki te waiata. Ko te whiti i ngaro i a ratau, i mau nei ki ta Te Aomarere pukapuka, i meatia e au hei tuawhitu."

Ko nga kaupapa o te whiti tuatahi me te tuawhitu he rite tonu; he tangi, he kohukohu. Mo **Kahukura** atua, mo Takitimu waka tenei whiti kua oti nei i ta Wi Tamawhaikai tuhituhi te whakamarama i nga whakamaramatanga mo te whiti tuatahi. Ko te wahi kaore i te tino marama ko **Hinehaua**. Tena pea kei roto i nga whakapapa, korero hoki a Turanga, a Te Mahia ranei tenei tipuna e whakamaramatia ana. Heoi tenei.

¹⁵⁸Ngata 1930 p28

¹⁵⁹ibid p22

Upoko Tuarima

"Motuhia te pito i a koe."

Ko te kaupapa o tenei wahi korero, ko te whakatoputanga i nga korero kua oti i a au te tuhi, hei whakaaturanga i te tahuhu o te kaupapa korero nei; ara, e kiia ana, "I pehea te whakanui a te tangi a Rangiuiua i te whare wananga o Te Rawheoro hei whare wananga whaimana i roto i te Tairawhiti ?"

Ka whakatakotoria peneitia nga take korero mo tenei wahi:

- Ko te hokinga atu ki te timatanga, ara ki te tahuhu korero.
- Ko te tiki i nga mokamoka korero o nga upoko e wha hei whakautu i taku ake patai.
- Ko te whakapumautanga i te tahuhu korero.

Tuatahi, ka tukuna atu tenei korero e au hei whakautu hoki i taku patai; i whaimana ai a Te Rawheoro mai i te po, tatu iho ki te wa i a Rangiuiua, tae noa ki tenei ra. No te mutunga o te wananga ka noho tona waiata tangi hei tauira korero mo nga kaupapa o Te Rawheoro; ahakoa ngaro atu ai te whare, mana tonu ana korero.

Koi uia te tangata, he aha tenei mea te mana ? Ka tikina e ahau te korero a Taare Tikao e mea ana,¹⁶⁰ "Ko te mana o te Maori he ahi tapu." Pera hoki te whare maire, te whare kura, te whare wananga ranei, he ahi tapu, kaore e taea e te tangata te whakangaro atu i tenei mana. Ki ahau nei, mehemea he mana to tetahi mea, e kore e ngaro taua mana, ahakoa ngaro ai te mea nei. Mo te whare wananga, ka takina te kawa, ka karakiatia nga karakia, ka hikaia te ahi tapu, ka mana te whare, pumau tonu. Kei te mohio te Maori, ki te whakatata atu ki tetahi wahi, i reira tetahi mana e noho ana, mehemea he tangata ranei, he ahi ranei, he whare ranei, ka rongoi te ihi ka

¹⁶⁰ Mead 1984 p220

mohio ka pa ki a ia tetahi mea kaore nei e taea e ia te whakamarama atu. Koinei te rongo a te Maori i tenei mea te mana. Koi pohehe te tangata mo te ao tahito tenei tikanga, kaoretahi. He mana ano to nga mea katoa. Ka tutaki te tangata ki te tangata, ka rongo i te ha, i te mana hoki o taua tangata, ahakoa ko wai, ahakoa no whea. Ka tata te tangata ki tetahi wahi i whakamanahia ai e te tangata, e te hau ranei, e te aha hoki ranei, ka rongo ano i te ihi, i te mana. He mea tenei i whakatakotoria, i whakatokia, i hikaia kia noho pumau tenei mea te mana ki roto, kia kore ai hoki e ngaro.

Mo te whare wananga, ka hikaia te ahi tapu hei whakamana i te tainga kawa o te whare. Kaore i kore i penei hoki te tainga kawa mo Te Rawheoro i te wa i a Hingangaroa. I tenei ra, kei te korerotia tonutia te wahi i tu ai a Te Rawheoro, tuatahi o Hingangaroa, ara, ki Mangakuku. Ahakoa kua ngahoro, kua takatakahia hoki e te kararehe, e te tangata hoki, ka noho tonu taua wahi he wahi mana ki nga iwi Maori o te Tairawhiti. Ka pera katoa nga wahi katoa i tu ai a Te Rawheoro, otira, i tu ai hoki nga tuahu, nga whare tipuna, nga mea a te Maori i whakamanahia ai e te kupu tangata, e te mahi atua.

I whakapumautia te mana o Te Rawheoro e Hingangaroa ina ta ai te kawa, hanga ai te whare. I reira hoki hikaia ai te ahi tapu, mana ai te wananga. Ko te kaupapa he toi whakairo, tuku iho i a Tangaroa ki a ia, riro ai te manaia me te taowaru ki nga iwi e akona ana. Kei te noho tonu te mana o te mahi a Hingangaroa i Te Rawheoro hei kaupapa korero i tenei ra i roto i nga kura toi whakairo. Kua mate noa atu te tipuna nei me tona whare, engari mau tonu ona tikanga, tona mana. I whakamanahia hoki a Hingangaroa hei tipuna nui mo Ngati Porou whanui me Te Whanau a Apanui hoki. Ka tu tona whare, ka tipu te whaihanga ki Uawa. He aha he korero ke atu i tenei mo te tangata mana, mo te whare wananga mana.

Kati, he tika hoki, i whaimana a Te Rawheoro ina hanga ai, ta ai hoki tona kawa. Ahakoa nui te korero mo nga tipuna o Ngati Porou, o ratau pa, o ratau whare hoki, kaore i tino puta mai nga korero mo Te Rawheoro mo te wa i mua i a Rangiuia. Ko taku e ki nei, nana, otira na tona waiata tangi, ka puta nga korero. Ehara i te mea,

no taua wa tonu enei korero; no mua noa atu nga korero o roto o te waiata nei, engari kaore i tino whakawhaititia hei kaupapa korero pera i ta Rangiuiā tito ai.

I te wa e kohikohi ana a Apirana i nga whiti o te waiata nei, ka tikina atu i nga korero, i nga tuinga a iwi ke, ara, a Tuhoe, a Ngati Kahungunu, a Ngati Raukawa, a Ngai Tamanuhiri, a Rongowhakaata, a Te Aitanga a Mahaki, a Te Aitanga a Hauiti, a Ngati Porou hoki. I roto i nga tau e waru tekau kua kawea haeretia tenei waiata ki nga wahi maha.¹⁶¹ He aha rawa i penei ai? Ka whakautua tenei patai, ka kitea iho te take i whaimana ai a Te Rawheoro i te Tairawhiti.

Tuatahi, ko te whakairo. Ka noho te whanau, hapu ranei ki tetahi wahi. Ka hanga whare hei whakaahurutanga mo ratau, ka whaikai hei oranga. I te wa i a Toi ma, he puna, he ti, he aruhe te kai. Ka noho te hapu ki tetahi wa kei reira te kai e tipu ana. ka pau nga kai, ka haere ano ki wahi kai ke atu, ki reira noho ai. No te taenga mai a te kumara, ka ahua pumau te noho a te tangata, i te mea i taea e ia te ngaki kai i tetahi wahi ia tau. Ka noho, ka ono kai, ka hanga pa, ka whai tikanga hei oranga tinana, hei oranga wairua. He nui nga korero mo te nohoanga penei a te Maori. He whakaaro whakarapopoto tenei i te ha o aua korero. Ka noho penei te Maori, e iwi ke ranei, ka whaiwahi ki te wananga, ki nga mahi hoki i kore e taea e ratau i mua. Ko te whakairo tetahi o enei tumahi. He iwi rangatira te iwi whai whakairo, he mahi mana, he mahi tapu. Na te whakairo, ka kitea he iwi whai taonga, he iwi whairawa, ka mana ratau. Ehara i te mahi-a-ringa noa iho. Ka whakatapua, ka karakiatia kia totika ai nga mahi. Koira tonu te kaupapa o Te Rawheoro tae noa ki a Rangiuiā. Ka haria haeretia ana korero, hei kaupapa whakairo, hei kaupapa whaimana mo te tangata, hapu, iwi ranei. Ka whakairotia te rakau, ka tu te korero; engari te whakairo a te arero, kua kore inaianei. Ka akona te mahi a te whao i Te Rawheoro. Kei te whiti tuaono o te waiata nga korero mo tenei. Ko Tukaki raua ko Iwirakau etahi o nga tauira i puta atu, ka puta atu hoki te whakairo ki nga iwi o Te Tairawhiti. Ka tae ki te wa i a Rangiuiā e pupuri tonu ana te mauri whakairo ki roto o Uawa. Mai i taua wa ki te wa i korerotia ai e Apirana te

¹⁶¹ Te Wananga 1930 p21

waiata nei, ka noho ko tenei waiata hei kaupapa nui mo te whakairo, mo nga iwi hoki i akona, i whaia, te waiata nei.

Tuarua, kua ngaro haere te nuinga o nga korero a Te Rawheoro. Pera hoki nga korero tipuna a ia hapu, a ia iwi. Ko nga take i penei ai te matauranga Maori; ki oku whakaaro, ko enei; ko te huringa a te Maori ki te Atua hou, ko te whainga a te Maori i nga taonga hou a te Pakeha, ko te pehitanga a te Pakeha i nga tikanga a te Maori, ko te ngaro a te reo Maori. Ehara tenei i te wahi tautohetohe i enei take, engari, ko te mea ke kei te mohio matau, e iti nei te matauranga Maori e toe ana ki tenei whakatipuranga. Ina tito ai nga waiata penei, ka rongo, ka mau i te tangata, ka pupuritia. Kaore i rereke rawa nga kupu me nga korero. Koinei te tikanga a te waiata, ka titoa, ka mau tonu nga kupu a te kaitito, ahakoa mate noa atu a ia. Ko nga korero a Te Rawheoro e mau mokamoka noa i nga ngutu a nga pukorero o Te Aitanga a Hauiti, o Ngati Porou, o nga iwi hoki o te rohe o te Tairawhiti. I tuhia etahi o enei korero, whakapapa hoki e nga kaituhi pera i a Te Whatahoro, i a Potango, i a Wi tamawhaikai ma, i a Mohi Ruatapu ma. Ko etahi o nga korero kei te huna tonu, kei te ngaro ranei. Ahakoa enei e whakaaro kau ana ahau, ko te nui hoki o nga korero, karakia, waiata, tikanga o Te Rawheoro kua ngaro. Na reira ka noho ko te waiata tangi a Rangiuiia hei tino korero i nga kaupapa o Te Rawheoro. Ki nga whakatipuranga o tenei wa, koinei te putake o te wananga o Te Rawheoro. Ma konei ka taea te rarau atu, te rangahau hoki i nga take korero mo nga hapu, mo nga iwi i tae atu ki reira. I konei ka whaimana nga kupu o te waiata nei. Ka puritia hei tino taonga mo matau, ka akona, ka waiatatia, pupu ana te ihi me te wana, whakahihi ana.

Ka hoki ki nga korero i ahu mai ai i te waiata nei. Ko tenei te tino kaupapa i whai ai ahau i te waiata a Rangiuiia. Ka whakawhaititia nga korero me nga whakapapa o nga iwi o te Tairawhiti e te waiata nei. Ko te whiti tuatahi ka timata i Whangara-maitawhiti. Ko te ahunga mai tenei o te kaupapa o Te Rawheoro. He kaupapa ano to tenei whiti, ara, ko te mahi a Kahukura atua, he kaitangata. Ko te kohukohu tenei e puta atu ana hei ngaki i te matenga o Tuterangiwhaitiri. I te whiti tuarua, ka whakapaparia nga tipuna o te iwi Maori me nga iwi hoki o Te Moana-nui-a-Kiwa.

Ka pera hoki nga tipuna o te Tairawhiti, ara, a Toi, a Rauru, a Paikea, a Pouheni. Ara te nui o nga iwi i heke iho ai i nga tipuna nei; a Ngati Porou, a Ngati Kahungunu, a Ngati Uepohatu, a Te Whanau a Apanui, a Ngaoho, a Ngai Tamanuhiri, a Ngai Tahu.

I te whiti tuatoru, ka hoki ake ki nga korero o runga i te rangi, ki nga whetu o te po, ki nga takiritanga o te ata. He tipuna ano enei e whakahuahuatia ana; ko te tikanga, i reira ka marama ai enei mokamoka korero o te rangi i tikina atu ai e Rangiuiia hei tangi. Ka waiho hoki hei kakano wananga mo ana uri, mo tona iwi hoki.

Ka tae ki te whiti tuawha, ka hari i nga korero mo nga tipuna o Moananui, taea atu ki a Te Aitanga a Mahaki. Ko Tamauiia tenei e korerotia ana. He taura herenga atu tenei no te kaitito ki tenei iwi, otira ko te koka hoki o Tuterangiwhaitiri, ko Hineporakua, no Te Aitanga a Mahaki tonu. E ai ki nga korero a nga kaumatua, i tanumia atu nga koiwi o te tamaiti a Rangiuiia ki Waihirere, ki te rohe o Te Aitanga a Mahaki. Mo Turanga ano te whiti tuarima, ko Rongowhakaata, ko Ngati Oneone, ko Ngati Konohi nga iwi e waiatatia ana. Ka noho ko Ruakapanga, ko Hauiti te timatanga me te whakamutunga o tenei kaupapa waiata. Mohio tonu a Rangiuiia ki te mahi tuhonohono nei i nga iwi o tona rohe i raro i nga whakapapa o te whiti nei.

I te whiti tuaono ka marama mai te tino kaupapa o Te Rawheoro, mai i a Tangaroa heke iho ki a Hingangaroa. He korero nui tenei kua oti i a au te whakamarama atu. Ka waiho hei kaupapa wananga mo nga iwi e whaiwahi ana ki te whakairo. Mo te whiti whakamutunga. Ka korerotia a Takitimu. He nui nga uri o nga tangata i haramai i runga i te waka nei. Ko nga uri a Tamatea, horapa katoa te rohe. Kei konei ano ka puta mai te korero mo Kahukura kaitangata, he wehi. He kaupapa ano tenei mo te whare wananga o Te Rawheoro. He tino korero hoki tenei i whakamaramatia ai e Wi Tamawhaikai i te upoko tuawha. He aha i penei ai te korero a Rangiuiia i roto i tona tangi ? Ki ahau nei, ka kohukohungia, kia ngaki ai te matenga o tana tamaiti. He mana hoki tenei tumahi, tenei tikanga a te Maori. Kati, ka tikina katoatia nga korero o nga iwi o te Tairawhiti hei waiata, hei tangi,

hei whakarangatira hoki i te matenga o Tuterangiwhaitiri. Ka waiho ko tena wahanga korero, ko tena moka korero hei whaiwahi ma te tangata ki nga korero a Te Rawheoro, a Rangiuiua hoki; na reira whaihua ai te tangata, whaioranga hinengaro hoki.

Ko te take tuatoru i whaimana ai a Te Rawheoro, ko te tangata nei a Rangiuiua. I noho ko Rangiuiua te kaiwhakatakoto kaupapa i Te Rawheoro. I whaimana hoki a ia i roto o te rohe o Ngati Kahungunu, o Turanga hoki. He mana tonu tona, he mana tangata, he mana tohunga; engari na tona whakatakotoranga korero hei waiata tangi, ka nui haere tona mana ki nga whakatipuranga o tenei ra. Ka whakaaro penei na, na te waiata te kaitito i whakamana, na te kaitito te waiata ranei i whakamana? Me ki penei te whakahoki; i noho mana tonu a Rangiuiua i mua i te titonga o tona tangi. Ko tona mana, he mana tuku iho na ona tipuna, he mana tangata; he mana tohunga hoki i roto i nga mahi me nga korero a Te Rawheoro. Ko te waiata tangi, he whakatopu noa iho i nga whakaaro, i nga korero hoki e pupuri nei i a ia. Ka whaimana ai nga korero a te waiata nei, ina ngarongaro haere te nui o nga korero tipuna o Te Aitanga a Hauiti, o nga iwi hoki o te Tairawhiti. Ka waiho iho hei tino taonga ma matau i te ao hou nei.

Na reira ka whaimana te waiata, nga kupu me nga korero, i te kore-korero ke atu. Ka nui ake te mana o Rangiuiua hei kaitito, hei kaiwhakatakoto korero, hei tohunga. Ka whaimana ano a Te Rawheoro hei whare wananga nui i te rohe o te Tairawhiti, i te mea kua mau tonu nei tenei waiata a Rangiuiua hei kaupapa nui ma matau o tenei whakatipuranga. Kaore au i te ki, nui atu te mana o Te Rawheoro i tetahi atu whare wananga o te Tairawhiti, engari ko taku e mea ana, i whaimana penei ai tenei whare wananga; i mua, a, i muri hoki o te waiata tangi nei.

Heoi ano, kua oti tenei wahanga korero. He nui nga korero kaore ano kia puta mo te whare wananga a Te Rawheoro, mo Rangiuiua hoki, otira mo tona waiata tangi. Ko te hiahia kia kaingakau te tangata ki te mahi nei a te moteatea, kia mana ai tenei tumahi a nga tipuna, kia hokihoki mai nga korero a kui ma, a koro ma; kia pakari ai te tu a te tangata hei uri na te Maori. Tena koutou te hunga panui i tenei korero.

Nga Puna Wananga

Ko nga pukapuka na te perehi i ta:

Buchanan, J.D.H., 1973, *The Maori History & Place Names of Hawkes Bay*.
A.H. & A.W. Reed, Wellington.

Buck, Te Rangihiroa, 1949, *The Coming of The Maori*
Whitcoulls, Christchurch.

Department of Internal Affairs, 1990, *Nga Tangata Taumata Rau (1769-1869)*
Allen & Unwin, Wellington.

Dewes, Te Kapunga, 1972, *He Haka Taparahi*.
Victoria University Press.

Grey, George, 1928, *Nga Mahi a Nga Tupuna*.
Thomas Avery & Sons, New Plymouth.

Mackay, Joseph, 1949, *Historic Poverty Bay and the East Coast of N.I, N.Z.*
J.A. Mackay. Gisborne.

McLean, Mervyn & Orbell, Margaret, 1975, *Traditional Songs of The Maori*.
Auckland University Press.

Mead, Sidney Moko, 1984, *Customary Concepts of the Maori*
Victoria University.

1986, *Te Toi Whakairo. The Art of Maori Carving*.
Reed Methuen, Auckland.

Mitchell, J.H., 1990, *Takitimu. A History of Ngati Kahungunu.*

A.H. & A.W. Reed, Wellington.

Ngata, Apirana, 1959, *Nga Moteatea*, volume I. Polynesian Society

1990, *Nga Moteatea*, volume IV. Polynesian Society

1944, *Rauru-nui-a-Toi Lectures*. Victoria University, Wellington.

Ngata, Apirana & Jones, Pei Te Hurinui, 1961, *Nga Moteatea*, volume II

Polynesian Society.

1980, *Nga Moteatea*, volume III

Polynesian Society.

Reed, A.W., 1977, *Treasury of Maori Exploration.*

A.H. & A.W. Reed, Wellington.

Ruatapu, Mohi, 1993, *Nga Korero a Mohi Ruatapu*

Translated, edited and annotated by Anaru Reedy.

Canterbury University Press.

Salmond, Anne, 1991, *Two Worlds, First Meetings Between Maoris and Europeans*

1642 - 1772.

Penguin.

Simmons, David, 1976, *The Great New Zealand Myth.*

Reed, Wellington.

Smith, Stephenson-Percy, 1913-1915, *The Lore of The Whare Wananga*, 2 Volumes

Polynesian Society Memoirs 3-4.

Vansina, Jan, 1965, *Oral Traditions*

Routledge & Kegan Paul, London.

Walker, Ranginui, 1992, "The Relevance of Maori Myth and Tradition" no roto i
King, Michael(Ed), *Te Ao Hurihuri. Aspects of Maoritanga*.

White, John, 1889, *Ancient History of The Maori*, volumes I - VI.
Government Press, Wellington.

Williams, Herbert, 1957, *A Dictionary of The Maori Language*.
Government Printer, Wellington.

Ko nga tuhinga whakapae:

Broughton, Ruka, 1979, The Origins of Nga Rauru Kitahi.
M.A. Thesis(Victoria University)

Royal, Charles, 1991, Hua Noa Nei Te Ua i Aku Kamo, M.Phil Thesis,(Massey
University)

Ko nga tuhi panui:

Gudgeon, W.E., 1894 - 1897, "The Maori Tribes of The East Coast of New
Zealand." no roto i *The Journal of The Polynesian Society*, vol.3-6.

Halbert, Rongowhakaata, 1961, "Te Tini o Toi." no roto i
Historical Review, vol 50, pp

Jones, Kevin, 1983, "Joseph Banks' 'Fence of Poles' at Cooks Cove, East
Coast, North Island, New Zealand."
The Journal of The Polynesian Society, volume 92, pp531-536

Kwen Fee Lian, 1987, "Interpreting Maori History. A case for Historical Study."
Journal of The Polynesian Society, vol 96, pp445-471

Ngata, Apirana, 1930, "Te Tangi a Rangiuia mo Tuterangiwhaitiri." no roto i
Te Wananga, volume II, pp 21-35. Whitcombe & Tombs.

1958, "The Origin of Maori Carving."

Te Ao Hou 22 pp 30-37; 23 pp30-34.

Extracts from "*Legendary History of The Maori*" Parliamentary Papers
 G.8/1880.

Romio, Mokena, 1902, "Te Koha a Ruatēpupuke." no roto i nga tuhinga a
 Umlauff, J.F.G., *Whare Whakairo Huiteananui: Maori Raths-und
 Versammlungshaus*. Catalogue No.130 Hamburg, Museum Umlauff.

Reilly, Michael, 1990, "Seeking The Elusive Mohio." no roto i
New Zealand Journal of History, vol 24, pp

Smithyman, Kendrick, 1979, "Making History: John White & S.Percy-Smith at
 Work" no roto i *Journal of The Polynesian Society*, vol 88, pp375-413

Ko nga korero na te ringa tangata i tuhi:

Halbert, Rongowhakaata & Ruru, Henare, 1 November 1930, Nga
 kaiwhakawhaiti, kohikohi i nga korero me nga whakapapa o Turanga.
 He tuhinga mo nga iwi o Turanga.
 No roto i aku kohikohinga korero.

Harris, Edward, 1920, He pukapuka whakapapa, na E. Harris i tuhi.
 Na F. Harris i tuku ki te Kooti Whenua Maori.
 Te Whare Pukapuka o Hapata Wiremu, Turanga.

Kapiti, Pita, He tuhinga tahito i tuhia e Mohi Turei no nga korero a Pita Kapiti.
 Te Whare Pukapuka o Arekehanara Huripuru, Huinga Pepa 1187, pukoro 76.

Karini, Toi, He pukapuka whakapapa mo nga hapu o Te Aitanga a Hauiti, Kaore he ra i tuhia. No roto i aku kohikohinga korero.

Ngata, Apirana: He tuhinga, he mokamoka korero mo te kaupapa 'Rauru-nui-a-Toi'. No nga kohikohinga korero a Apirana Ngata, Waioamatatini, Waiapu. Kaore he ra i tuhia.

1930, He tuhinga na te ringa o Apirana Ngata.

He maramara korero mo nga whakamaramatanga mo te tangi a Rangiuiua. No nga kohikohinga korero a Apirana Ngata, Waioamatatini, Waiapu.

He tuhinga. "He Tatai Korero mo Nga Iwi o Te Tairawhiti." No nga kohikohinga korero a Apirana Ngata, Waioamatatini, Waiapu. Kaore he ra i tuhia.

Pariohe, Popata, He tuhinga tahito mo nga iwi o Te Kawakawa, Tairawhiti. No nga kohikohinga korero a Apirana Ngata, Waioamatatini, Waiapu. Kaore he ra i tuhia.

Potango, Tiopira Tokoaka, 1874, He tuhinga tahito, he whakapapa. No nga kohikohinga korero a Tiopira Tuhiwai, Uawa.

Potango, Tiopira Tokoaka, 1886, He tuhinga tahito, he whakapapa. No nga kohikohinga korero a Tiopira Tuhiwai Uawa.

Reedy, Arnold, 1969, He Waiata Tangi: "Kati ra e Api te takoto i raro ra." *Maori Compositions*: Notes by Te Kapunga Dewes; Department of Social Anthropology and Maori Studies. Massey University.

Ruatapu, Mohi, 1871, He pukapuka whakapapa no nga tipuna Maori. He tuhinga tahito.

Te Whare Pukapuka o Arekahanara Huripuru, MS Huinga Pepa 189 Pukoro 53.

Tamawhaikai, Wi, 5 Mei 1877, He tuhinga tahito i tuhia i Papawai.

No nga kohikohinga korero a Apirana Ngata
Waiomatatini, Waiapu.

Te Ua, Hetekia Te Kani, 1932, Spiritualism & Maori Beliefs. He korero na Te Kani te Ua ki te Tairawhiti Maori Association. Proceedings 1933.
No roto i aku kohikohinga korero.

Te Kooro Kiriahuru Pewhairangi, 1906, He pukapuka whakapapa i tuhia mo Maraea Korohina. No nga kohikohinga korero a Te Kapunga Dewes, i whakatakotoria hei pukapuka i te tau 1972.

He pukapuka whakapapa i tikina atu ai e Apirana Ngata i nga tuhinga whakapapa a Te Kooro Kiriahuru. Kaore he ra i tuhia. No nga kohikohinga korero a Apirana Ngata, Waiomatatini, Waiapu.

Tuhiwai, Tiopira, 1967, He tuhinga whakapapa mo te whare o Ruakapanga, Hauiti, Uawa.

No nga kohikohinga korero a Tiopira Tuhiwai.

Tupara, Peter, 1986, He pukapuka whakapapa no nga iwi o Turanga.

He mea tuhituhi na Peter Tupara o Rongowhakaata i nga korero whakapapa a ona iwi.

Ko nga tangata na ratau nga korero-a-waha:

Brown, Milton(Te Aitanga a Hauiti), 1980 - 1993, I roto i nga tau nei kua rongō